

Πτυχιακή εργασία Παρασκευής Γρηγορίου

Αριθμός Μητρώου. I2016166

Επιβλέπων καθηγητής, Γιαννούλα Στεργίου

Εξεταστική περίοδος Σεπτεμβρίου 2021

**Θέμα: Οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά στην
Ιλιάδα και την *Οδύσσεια***

2021

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	4
Abstract.....	5
Εισαγωγή.....	6
1 ^ο Κεφάλαιο: Βασικά στοιχεία του πολιτισμού και της κοινωνίας της Μυκηναϊκής Ελλάδας.....	11
2 ^ο Κεφάλαιο: Ο θεσμός του οίκου στα πλαίσια του κόσμου που περιγράφει ο Όμηρος.....	20
3 ^ο Κεφάλαιο: Οικονομικά στοιχεία σε συνάρτηση με τον θεσμό του οίκου στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια.....	22
4 ^ο Κεφάλαιο: Κοινωνικά στοιχεία σε συνάρτηση με τον θεσμό του οίκου στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια.....	33

Συμπεράσματα.....44

Βιβλιογραφία – Πηγές.....49

Περίληψη

Ο κόσμος, ο οποίος περιγράφεται στα πλαίσια των επών του Ομήρου, με άλλα λόγια στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*, είναι ένας κόσμος που θα λέγαμε, πως συνιστά ένα είδος συνδυασμού πολιτισμικών, ιστορικών και κοινωνικών πολιτικών στοιχείων και γνωρισμάτων που προέρχονταν από δυο διακριτές μεταξύ τους περιόδους της πορείας του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Είναι ένας κόσμος, ο οποίος αφενός μεν δηλαδή, περιλαμβάνει στοιχεία και αναφορές σχετικές με την εποχή των Μυκηναίων. Κάτι τέτοιο άλλωστε, είναι σαφές μέσα από την αναφορά, ειδικά στην περίπτωση της *Ιλιάδας* σε ένα κόσμο ηρώων και βασιλέων (ανάκτων), όπως επίσης και στην αναφορά στον κόσμο των μεγάλων ανακτορικών κέντρων της μυκηναϊκής Ελλάδας.¹

Από την άλλη μεριά όμως, δεν παύουν να υφίστανται και κάποιες αναφορές που περισσότερο φαίνεται να παραπέμπουν στην εποχή και την κοινωνία, μετά την κατάρρευση των παλαιών μυκηναϊκών ανακτόρων και εκείνων των αστικών κέντρων της εποχής του Χαλκού που είχαν αναπτυχθεί γύρω από τέτοια ανάκτορα στον ελλαδικό χώρο. Τέτοια στοιχεία, εν προκειμένω, είναι συνδεδεμένα με κάποιες κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες των Σκοτεινών Χρόνων που ακολούθησαν και εν μέρει επίσης και της Αρχαϊκής εποχής κατά την οποία έζησε ο Όμηρος. Υπό αυτό το πρίσμα εξάλλου, είναι ενδεικτική η αναφορά εντός των ομηρικών επών, όρων, όπως αυτός περί «οἴκου», όρος, ο οποίος εντός των δυο κειμένων, με άλλα λόγια, της *Οδύσσειας*, αλλά και της *Ιλιάδας*, περιλαμβάνει μια σειρά από γνωρίσματα, ως προς την οικονομική και την κοινωνική οργάνωση που αναφέρεται σε αυτά τα έπη και που πολιτιστικά μπορεί να θεωρηθεί πως

¹ Vidal – Naquet P., *Ο κόσμος του Ομήρου*, μετάφραση Αναστασία Κεφαλά, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 2002, σελ. 83

αντικατοπτρίζει, είτε την εποχή των Μυκηναίων, είτε την Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή, λίγο πριν από την ανάδυση του θεσμού της πόλης – κράτους.²

Οι διάφορες οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις και τρόποι οργάνωσης που προκύπτουν μέσα από την χρήση του όρου «οίκος εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσης διπλωματικής εργασίας.

Abstract

The world that is described in the Homeric poems, Iliad and Odyssey, is constructed by a combination of different periods. In other words, in the Homeric epics, although the poet aims to portray a world of centuries earlier, he inevitably admits many elements of more recent cultural epochs. The world he constructs is an amalgam of historical, cultural, social and political elements of the early archaic period.

On the other hand, however, there are still some reports that seem to refer more to the time and society, after the collapse of the old Mycenaean palaces and those urban centers of the Bronze Age that had developed around such palaces in Greece. Such elements, in this case, are connected with some social and economic realities of the Dark Ages that followed and also partly of the Archaic era during which Homer lived. In this light, moreover, it is indicative of the reference within the Homeric epics, terms, such as that of "oikos", a term found in both epics, includes features that are found not only in the early archaic period, but also in very earlier periods

The various economic and social implications and ways of organization that arise through the use of the term "oikos" are examined in the context of this dissertation.

² Στο ίδιο, σελ. 85

Εισαγωγή

Ο Όμηρος από τη μια, είναι ο κυριότερος και πιο γνωστός εκπρόσωπος της επικής ποίησης στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας. Η ομηρική ποίηση είναι ενδεικτικό, πως διατηρεί κάποιες αναμνήσεις από την μυκηναϊκή εποχή. Αυτές οι αναμνήσεις έφτασαν ως την εποχή του, η οποία είναι αιώνες μετά την περίοδο του Μυκηναϊκού κόσμου, ως προφορική παράδοση και υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι τυχαίο, το ότι στα ομηρικά έπη εντοπίζονται λέξεις, οι οποίες είναι μυκηναϊκής προέλευσης.

Επίσης, συναντούμε και την αναφορά στη χρήση, για παράδειγμα, χάλκινων όπλων, τα οποία χρησιμοποιούνταν κατά την μυκηναϊκή περίοδο, πριν από την χρήση του σιδήρου την εποχή του Ομήρου. Την ίδια στιγμή ωστόσο, υφίστανται στα ομηρικά έπη και στοιχεία, τα οποία πολιτισμικά εντάσσονται στον αιώνα που φαίνεται, ότι έζησε ο Όμηρος, δηλαδή τον 8ο αιώνα π.Χ., όπως: μια σειρά από ταφικά έθιμα, η αναφορά στην ασπίδα του Αχιλλέα με την διακόσμηση σε ομόκεντρους κύκλους ή αντίστοιχα η αναφορά στα σιδερένια όπλα και εργαλεία.³

Η αρχαϊκή περίοδος αποτελεί κομβικό σημείο για την μετέπειτα πορεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αυτή η παρατήρηση είναι συνυφασμένη με το ότι κατά την συγκεκριμένη εποχή, λαμβάνουν χώρα μια σειρά από αλλαγές και εξελίξεις που θα σημαδέψουν στην πορεία ανεξίτηλα το χαρακτήρα, τη φυσιογνωμία και τις αντιλήψεις του ελληνικού κόσμου σε μια σειρά πτυχών: κοινωνία, θρησκεία, πολιτειακή οργάνωση, στρατιωτική οργάνωση, οικονομία αλλά και τη θέση του ατόμου μέσα στον κόσμο και την κοινωνία.

³ Αναστασίου, Γ., "Έπος" στο *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, Τόμος Α' - Αρχαϊκή και Κλασσική Περίοδος*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2001, σελ. 57

Δύο περιπτώσεις, μέσα από τις οποίες θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αντικατοπτρίζονται αυτές οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν την αρχαϊκή περίοδο, είναι τα ομηρικά και ησιόδεια έπη. Και αυτό καθώς για να προκύψουν αυτά τα δύο έργα, αναφορικά με τις ιδέες που παρουσιάζουν είναι απαραίτητη η διεύρυνση των οριζόντων που παρατηρείται από τον 8^ο αιώνα π.Χ., τον πρώτο δηλαδή αιώνα της αρχαϊκής περιόδου. Παράλληλα όμως, δεν ανήκουν αυτά τα έργα πραγματικά ούτε στον 8^ο αιώνα και "οι αλλαγές που τα επηρέασαν ήταν εκείνες που έλαβαν χώρα από το 700 π.Χ. και έπειτα".⁴

Είναι ενδεικτικό, την ίδια στιγμή, πως μέσω των εν λόγω κειμένων, είναι δυνατόν κάποιος να αντλήσει μια πληθώρα στοιχείων, αναφορικά με μια σειρά συνισταμένων και παραμέτρων σχετικών ταυτόχρονα με την κοινωνική οργάνωση, τόσο της εποχής του Ομήρου ή του Ησιόδου, όσο και ως προς την κοινωνική οργάνωση και ιεραρχία παλαιότερων αιώνων, όπως ήταν η περίοδος των μυκηναϊκών κοινωνιών και βασιλείων. Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, είναι επίσης χαρακτηριστικό εδώ συγχρόνως και το ότι εδώ τίθενται και κάποια ερωτήματα, ως προς τον ακριβή χρονολογικό εντοπισμό κάποιων θεσμών που αναφέρονται στα κείμενα των επών.⁵

Ένας θεσμός, ο οποίος αποτελεί αντικείμενο εξέτασης και ανάλυσης στο πλαίσιο της παρούσης πτυχιακής εργασίας, είναι αυτός που αφορά τον *οἶκο*. Από άποψη ετυμολογίας, σε αυτό το σημείο θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί, πως η ίδια η διαπλοκή η οποία παράλληλα κάνει την εμφάνισή της στα πλαίσια των επών του Ομήρου ανάμεσα στην έννοια περί οίκου και εκείνης της πόλεως, αντανακλάται παράλληλα και στην σχετική ορολογία.⁶

Από ετυμολογική άποψη εδώ η λέξη «οἶκος» προέρχεται από την ρίζα *weik* – και τη ρίζα *woiko*- (στα σανσκριτικά η αντίστοιχη λέξη είναι *vis* – κι έχει την σημασία γένος ή φυλή).⁷ Με άλλα λόγια, στην αρχή η λέξη «οἶκος» είχε μια καθαρά

⁴ R. Osborne, *Greece in the making, 1279 – 479 B.C.*, Routledge, London, 1996, σελ. 244

⁵ Στο ίδιο, σελ., 102

⁶ Ελ. Κόλλια, *Οἶκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ., 1

⁷ B.W. Fortson, *Indo-European Language and Culture: An Introduction*, Wiley-Blackwell, London, 2009, σελ. 291

κοινωνική έννοια και σημασία. Όσον αφορά τα ομηρικά έπη από την άλλη, είναι χαρακτηριστικό, πως ο όρος αυτό απαντά συνολικά 150 φορές και πάνω από 200 φορές αν συνυπολογίσει κάποιος επίσης και την χρήση των λέξεων «οικείν» και «οικία», όπως επίσης και τα συγγενικά τους επιρρήματα. Ως προς την περίπτωση της Ιλιάδας, από την άλλη μεριά, ο όρος αυτός απαντά πολύ λιγότερες φορές. Μιλώντας με αριθμούς στην *Ιλιάδα* εμφανίζεται μόλις 29 φορές, ενώ οι συγγενικοί του όροι 77.⁸

Στα ομηρικά έπη η έννοια του οίκου δεν έχει πάντοτε τη σημασία της αυτοτελούς κοινωνικής και οικονομικής μονάδας. Για παράδειγμα, πέραν των συγγενικών οικογενειακών μελών, ο οίκος περιλαμβάνει συγχρόνως και μια σειρά εξαρτώμενων μελών που ζουν εντός του ίδιου οικιστικού χώρου και περιβάλλοντος, είτε πρόκειται για ελεύθερους, είτε για δούλους. Αρκετά συχνά έχει τη σημασία της οικογένειας και των περιουσιακών της στοιχείων, όπως συμβαίνει, φερ' ειπείν, με την σχετική αναφορά στου στίχους 424-426 της ραψωδίας χ, όπου τονίζεται, ότι «τάων δώδεκα πᾶσαι ἀναιδείης ἐπέβησαν, οὔτ' ἐμὲ τίουσαι οὔτ' αὐτὴν Πηνελόπειαν. Τηλέμαχος δὲ νέον μὲν ἀέξετο, οὐδέ ἐ μήτηρ σημαίνειν εἶσκεν ἐπὶ δμῳῇσι γυναιξίν».

Εδώ πιο συγκεκριμένα, λέγεται, ότι «Καθένας τότες σπίτι τραβούσε να πλαγιάσει, και πήγε κι ο Τηλέμαχος στον αψηλοχτισμένο το θάλαμο που σφάνταζε μες στην αυλή την ώρα, να μπει στην κλήνη του, πολλά στο νου του μελετώντας». Αυτές οι έννοιες μάλιστα μέσω της λέξης «οίκος» μπορούμε να δούμε, πως συχνά εμφανίζονται συχνά στο πλαίσιο των ομηρικών επών. Ακόμα, είναι δυνατόν με τον συγκεκριμένο όρο, να αποδίδεται και οποιασδήποτε μορφής προσωρινή ή μόνιμη κατοικία ή ακόμα και τμήματά της.⁹

Εν γένει μέσα από τον θεσμό του οίκου, είναι χαρακτηριστικό, πως αναδεικνύεται η περίπτωση ενός τύπου τοπικής κοινωνίας, όπου δεν έπαυαν να ισχύουν εθιμικοί κανόνες δικαίου. Στα πλαίσια αυτών των κοινωνιών δεν έπαυαν

⁸ Στο ίδιο, σελ. 1

⁹ Γ. Βλάχος, *Οι πολιτικές κοινωνίες στον Όμηρο*, πρόλογος Φάνης Ι. Κακριδής, μετάφραση Μάχη Αποστολοπούλου – Παϊζη, εκδόσεις Αθήνα, 1985, σελ. 208

φυσικά ενίοτε να υφίστανται εξάλλου και κάποιες συγκρούσεις. Οι τελευταίες μπορεί να υφίσταντο είτε μεταξύ μεμονωμένων ατόμων είτε από την άλλη μεριά, ανάμεσα σε ολόκληρες ομάδες. Στα πλαίσια λειτουργίας του οίκου συχνά ακόμα είναι δυνατόν να αντιληφθούμε και το πλαίσιο της ριζικής διαφοροποίησης ανάμεσα στην ανώτερη τάξη των αριστοκρατών και τον απλό λαό από την άλλη.¹⁰

Μια πολύ σημαντική παράμετρος ως προς την λειτουργία του οίκου, αλλά και την αποτελεσματικότητά του, ήταν επίσης και το πνεύμα αλληλεγγύης που υφίστατο ανάμεσα στα μέλη του. Μια αλληλεγγύη η οποία άλλωστε ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη και με τις σχέσεις συγγενικών δεσμών που υπήρχαν ανάμεσα στα μέλη του οίκου.

Σε κάποιες περιπτώσεις πάντως, με βάση και τις σχετικές αναφορές και πληροφορίες μέσω των ομηρικών επών, βλέπουμε ότι τέτοιοι δεσμοί που αφορούσαν έναν οίκο, ήταν δυνατόν να επεκταθούν και σε άτομα που δεν είχαν δεσμούς συγγένειας με τα μέλη του οίκου, με άτομα δηλαδή που ήταν ξένοι, αλλά που μπορούσαν να γίνουν δεκτοί σε έναν οίκο, λόγω έκτακτων αναγκών (σε περίπτωση, για παράδειγμα, που ένας *οἶκος* μπορεί να κινδύνευε, λόγω κάποιας στρατιωτικής σύγκρουσης με έναν άλλο *οἶκο*). Σε αυτές τις περιπτώσεις, μπορούμε να δούμε, πως υφίσταται ένα είδος ανταποδοτικής σχέσης. Με άλλα λόγια, μέσα σε έναν οίκο, ορισμένα άτομα, έχουν την δυνατότητα να βρουν προστασία και αντίστοιχα από την άλλη, ο οίκος έχει την δυνατότητα να λάβει την επιπλέον βοήθεια αυτών των ατόμων, μέσω των υπηρεσιών τους.¹¹

Υπό το βάρος όλων των παραπάνω γενικότερων, εισαγωγικών επισημάνσεων και παρατηρήσεων, στα πλαίσια της παρούσης πτυχιακής εργασίας έχουμε ως σκοπό μας την ανάλυση και ανάδειξη των βασικών χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων με βάση τα οποία παρουσιάζεται ο θεσμός του οίκου στο πλαίσιο των επών του Ομήρου, με άλλα λόγια, στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Κάποια κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης και που θεωρούμε πως θα μπορούσαν να αποτελέσουν χρήσιμο εργαλείο, αναφορικά με

¹⁰ R. Osborne, *Greece in the making, 1279 – 479 B.C.*, Routledge, London, 1996, σελ. 168

¹¹ N.F. Jones, *Ancient Greece: State and Society*, Pearson, London, 1996, σελ. 50

την ανάδειξη του όλου ζητήματος, είναι τα ακόλουθα: α) Κατά πόσο ο θεσμός του οίκου που υπήρχε κατά την μυκηναϊκή περίοδο, είναι δυνατόν να θεωρηθεί, πως είχε τροφοδοτήσει αντίστοιχα στην πορεία το θεσμό της πόλεως που έκανε την εμφάνισή του κατά την αρχαϊκή περίοδο και β) Κατά πόσο ο θεσμός του οίκου στα πλαίσια των κοινωνιών που περιγράφονται στα έπη του Ομήρου, ήταν συνδεδεμένος με πτυχές, όπως εκείνες της οικονομίας, της στρατιωτικής οργάνωσης και της κοινωνικής ιεραρχίας.

Σε αυτό το σημείο παράλληλα, θα ήταν δυνατόν να τονιστεί, πως η μεθοδολογία, η οποία ακολουθείται είναι αυτή της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Με άλλα λόγια, υφίσταται η διαδικασία της συλλογής στοιχείων και πληροφοριών που προέρχονται από πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές. Οι σημαντικότερες πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιούνται εδώ είναι τα δυο έπη του Ομήρου, με άλλα λόγια, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό, πως όλα αυτά τα στοιχεία αναλύονται στην συνέχεια με έναν όσο το δυνατόν πιο κριτικό τρόπο.

Δεδομένου επίσης του ότι τα ίδια τα ομηρικά έπη, αναφέρονται σε μια εποχή που αντιστοιχεί σε εκείνη του μυκηναϊκού πολιτισμού, γίνεται αναφορά, εν προκειμένω σε ένα πρώτο κεφάλαιο σε ορισμένα βασικά και γενικά στοιχεία και γνωρίσματα του μυκηναϊκού πολιτισμού. Τέτοια γνωρίσματα, έχουν σχέση με το ευρύτερο πολιτιστικό και ιστορικό περίγραμμα της εποχής εκείνης, ενώ από την άλλη μεριά, ακολουθεί ένα δεύτερο κεφάλαιο που είναι σχετικό με το ζήτημα της έννοιας περί οίκου στα πλαίσια των ομηρικών κειμένων εν γένει. Αντίστοιχα, ένα τρίτο και ένα τέταρτο κεφάλαιο αναφέρονται ειδικότερα στις οικονομικές, αλλά και στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα που εκφράζονται μέσα από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Πραγματικότητα που την ίδια στιγμή, είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένες και με την έννοια περί *οίκου*.

1ο Κεφάλαιο: Βασικά στοιχεία του πολιτισμού και της κοινωνίας της Μυκηναϊκής Ελλάδας

Η περίοδος της ανάπτυξης του μυκηναϊκού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο, αντιστοιχεί στην ύστερη περίοδο και φάση της Χαλκοκρατίας, εντοπίζεται δηλαδή γύρω στο 1660 με 1100 π.Χ. Ο μυκηναϊκός πολιτισμός μάλιστα, θεωρείται, πως είναι πρώτος καθαρά ελληνικός πολιτισμός στα πλαίσια της συγκεκριμένης γεωγραφικής ζώνης στην περιοχή των νοτίων Βαλκανίων. Στα πλαίσιά του παράλληλα είχαν αναπτυχθεί μια σειρά από σημαντικά τοπικά αστικά και ανακτορικά κέντρα, όπως ήταν οι Μυκήνες στην περιοχή της Αργολίδας (και απ' όπου ο συγκεκριμένος πολιτισμός επρόκειτο να λάβει την ονομασία του), όπως επίσης και η Τίρυνθα και η Πύλος (στην Πελοπόννησο), ο Ορχομενός, η Θήβα και η Αθήνα στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδος, καθώς και η Ιωλκός στην περιοχή της Θεσσαλίας.¹²

Μέσω της διαδικασίας αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β' (που βρέθηκε σε πλήθος πήλινων πινακίδων σε διάφορα ανακτορικά κέντρα της μυκηναϊκής εποχής), είναι επιβεβαιωμένο το ότι οι Μυκηναίοι ήταν καθαρώς Έλληνες, ινδοευρωπαϊκής καταγωγής. Η γλώσσα τους απέδειξε το ότι εθνολογικά και φυλετικά είχαν στενότερη σύνδεση με τους πληθυσμούς που συναντούμε στον αρχαιοελληνικό γεωγραφικό χώρο και μετά τον 8^ο αιώνα π.Χ. Ο ίδιος ο Όμηρος συγχρόνως, είναι ενδεικτικό, πως προβαίνει στην χρήση μιας σειράς ονομάτων, προκειμένου να αποδώσει στο σύνολό τους, αυτούς τους συγκεκριμένους ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς της μυκηναϊκής εποχής. Οι όροι αυτοί, πιο συγκεκριμένα, είναι οι «Αχαιοί», «Δαναοί» και «Αργείοι». Το ότι εξάλλου συναντούμε αυτά τα ονόματα και στα έπη του Ομήρου, με άλλα λόγια, σε κείμενα,

¹² N. Field, *Mycenean Citadels, c. 1350 – 1200 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2004, σελ. 10 – 11

τα οποία προέρχονται από τον 8^ο αιώνα π.Χ., είναι δείγμα του ότι αυτοί είχαν επιβιώσει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.¹³

Στα πλαίσια της παρουσίας εν γένει του μυκηναϊκού πολιτισμού, μια πολύ σημαντική παράμετρος που είναι άλλωστε άρρηκτα συνδεδεμένη επίσης και με την πολιτική οργάνωση των τοπικών μυκηναϊκών βασιλείων, ήταν τα διάφορα ανακτορικά συγκροτήματα. Τα τελευταία, στην ουσία, είχαν αποτελέσει τα πολιτικά, αλλά και τα οικονομικά κέντρα των διαφόρων τοπικών κρατιδίων των Μυκηναίων. Καθένα από αυτά χωριζόταν και σε επιμέρους διοικήσεις, εκ των οποίων η καθεμιά στη συνέχεια ήταν χωρισμένη σε επιμέρους δήμους.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση, αναφορικά με την προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού, είναι αλήθεια, πως έχει υπάρξει ένα σύνολο διαφόρων προτάσεων και ιδεών, αναφορικά με τις αρχικές του πηγές (όπως το ότι οι Μυκηναίοι, με βάση και την εκ μέρους τους χρήση του άρματος, ίσως είχαν προέλευση από τις περιοχές των Ευρασιατικών στεπών, όντας Ινδοευρωπαίοι επήλυδες που προήλθαν από την Ανατολή. Αυτή η ιδέα, εν μέρει φαίνεται, να συμφωνεί, υπό το βάρος άλλωστε και ορισμένων γενεικών αναλύσεων σε οστά που βρέθηκαν σε μυκηναϊκούς τάφους, αν και από την άλλη μεριά σαφέστατα φαίνεται, πως υπήρχε μια σχέση και μια διαδικασία συγχρωτισμού στην πορεία και με τους γηγενείς προ – ελληνικούς πληθυσμούς. Σε αυτό το σημείο άλλωστε παράλληλα, θα πρέπει κάποιος να λάβει υπόψη του και το στοιχείο της πολιτισμικής ώσμωσης που υπήρξε μεταξύ των προελληνικών αυτών πληθυσμών και των Μυκηναίων, όπως επίσης και το ότι οι τελευταίοι είχαν επηρεαστεί ως προς τον πολιτισμό τους, το στυλ της τέχνης τους, ακόμα και αναφορικά και με πτυχές που αφορούσαν την οικονομική και κοινωνικοπολιτική οργάνωσή τους και από την Μινωϊκή Κρήτη.¹⁵

Αυτό το στοιχείο στην πορεία θα αποτυπωθεί σε στοιχεία, όπως οι μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης (για παράδειγμα, στο πεδίο της σφραγιδογλυφίας ή ως προς την τεχνοτροπία των διαφόρων τοιχογραφιών στα πλαίσια των μυκηναϊκών

¹³ J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a solution of an old mystery*, Oxford University Press, Oxford, 2004, σελ. 138

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 9

¹⁵ I. Lazaridis, (2017). "Genetic Origins of the Minoans and Mycenaeans", in *Nature*, 548(7666): 214 – 218

ανακτόρων ή ως προς την θεματολογία και εικονογραφία διαφόρων καλλιτεχνημάτων που παραπέμπουν ξεκάθαρα σε επιρροές από τους Κρήτες Μινωίτες). Πέραν τούτου βέβαια αυτό δεν σήμαινε, το ότι δεν είχαν υπάρξει κάποια στοιχεία καθαρά μυκηναϊκά αναφορικά με μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, ή ως προς το θέμα της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης και του χαρακτήρα ορισμένων κεντρικών θεσμών εξουσίας.¹⁶

Προς το τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού (περίπου 1600 π.Χ.), σημειώθηκε σημαντική αύξηση του πληθυσμού και ο αριθμός των οικισμών. Ένας αριθμός κέντρων εξουσίας εμφανίστηκε στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα που κυριαρχείται από μια κοινωνία ελίτ πολεμιστών που είναι συνδεδεμένοι με ορισμένα τοπικά παλάτια. Τα τελευταία θα αποτελέσουν εξάλλου σημαντικά τοπικά κέντρα εξουσίας. Σε αρκετές τοποθεσίες, ανεγέρθηκαν επίσης αμυντικά τείχη (Εικόνα 1).¹⁷

Εικόνα 1: Άποψη από τα μυκηναϊκά τείχη στην ακρόπολη των Μυκηνών

¹⁶ W. Taylor, *The Myceneans*, Thames and Hudson Limited, London, 1990, σελ. 159

¹⁷ L. Schofield, *The Myceneans*, Jean Paul Getty Museum, Los Angeles California, 2006, σελ. 51

Εικόνα 2: Ο Ταφικός Περίβολος Α΄, νοτιοανατολική της Πύλης των Λεόντων στις Μυκήνες

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τα μυκηναϊκά κέντρα παρουσίασαν αυξημένη επαφή με τον έξω κόσμο, ειδικά με τις Κυκλάδες και τα μινωικά κέντρα στο νησί της Κρήτης. Η μυκηναϊκή παρουσία φαίνεται να απεικονίζεται επίσης σε μια τοιχογραφία στο Ακρωτήρι, στο νησί της Θήρας, η οποία ενδεχομένως εμφανίζει πολλούς πολεμιστές με κράνη που έχουν χαυλιόδοντες αγριογούρουνου, χαρακτηριστικό στοιχείο της μυκηναϊκής πολεμικής ενδυμασίας και εξάρτησης. Στις αρχές του 15ου αιώνα π.Χ., το εμπόριο εντατικοποιήθηκε, στοιχείο άλλωστε που είναι εμφανές μέσα από το ότι η μυκηναϊκή κεραμική έφτασε στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, συμπεριλαμβανομένων περιοχών, όπως εκείνες της Μιλήτου και της Τροίας. Η παρουσία της την ίδια περίοδο ωστόσο, θα είναι έντονη και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως, για παράδειγμα, σε εκείνες της Κύπρου, του Λιβάνου, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου.¹⁸

¹⁸ L. Schofield, *The Mycenaeans*, Jean Paul Getty Museum, Los Angeles California, 2006, σελ. 67

Εν τω μεταξύ, η μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας κατά τον 17ο αιώνα, επρόκειτο να επηρεάσει μακροπρόθεσμα της κυριαρχία των Μινωϊτών, όχι μόνο στον χώρο του Αιγαίου γενικότερα, αλλά ακόμα και μέσα στην ίδια την Κρήτη. Αυτή η εξέλιξη άλλωστε, θα δώσει την ευκαιρία στους Μυκηναίους να επεκταθούν και στην ίδια την Κρήτη, αποκτώντας τον έλεγχό της τελικά περί το 1450 π.Χ. Αυτή η εξέλιξη παράλληλα, θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο, αναφορικά και με την παγίωση για μερικούς αιώνες μιας μυκηναϊκής κυριαρχίας και μιας εποχής εγκαθίδρυσης της λεγόμενης «Μυκηναϊκής Κοινής» στον ελλαδικό χώρο, αλλά και στην περιοχή του Αιγαίου.¹⁹

Η περίοδος της παρακμής και της κατάρρευσης αντίστοιχα, θα λάβει χώρα περίπου κατά την περίοδο μεταξύ του 1250 και του 1110 π.Χ. Πρόκειται για μια διαδικασία, η οποία είναι συνδεδεμένη με ένα σύνολο συγκεκριμένων εξελίξεων, όπως ίσως η εισβολή νέων πληθυσμών από τα βόρεια, εν προικκειμένω, των Δωριέων, αλλά ίσως και των λεγόμενων λαών της θάλασσας, των οποίων η ταυτότητα ως σήμερα πάντως δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη και για τους οποίους παράλληλα υφίστανται σχετικές αναφορές σε αιγυπτιακά αρχεία από την εποχή του Ραμσή του Γ', περί το 1175 π.Χ.²⁰

Ίσως η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου από την άλλη μεριά, να ήταν απλώς αποτέλεσμα των διαφόρων εσωτερικών αντιπαλοτήτων, ερίδων και συγκρούσεων που μπορεί να είχαν αναδειχθεί μεταξύ των διαφόρων τοπικών βασιλείων και οίκων εκείνου του κόσμου. Μια τέτοια αντιπαράθεση μπορεί εξάλλου, να είχε αποτελέσει και δείγμα τάσεων αμφισβήτησης του αυστηρού, ιεραρχικού συστήματος που είχε αναπτυχθεί στα πλαίσια του μυκηναϊκού κόσμου, ήδη από αιώνες πριν. Ενός συστήματος που ήταν αυστηρά δομημένο και οριοθετημένο, έχοντας στην κορυφή του τον «άνακτα».²¹

Σε γενικές γραμμές, λόγω της σκοτεινής αρχαιολογικής εικόνας του 12ου-11ου αιώνα π.Χ. Ελλάδα, υπάρχει μια συνεχιζόμενη διαμάχη μεταξύ των μελετητών

¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 75

²⁰ K.A. Wardle, & D. Wardle, *Cities of Legend: The Mycenaean World*, Bristol Classical Press, London, 1997, σελ. 207

²¹ T.F. Tartaron, *Maritime Networks in the Mycenaean World*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2013, σελ. 19

σχετικά με το εάν οι φτωχές κοινωνίες που διαδέχτηκαν τα Μυκηναϊκά ανακτορικά κράτη ήταν νεοφερμένοι ή πληθυσμοί που ήδη κατοικούσαν στη Μυκηναϊκή Ελλάδα. Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα τείνουν να ευνοούν το τελευταίο σενάριο.²²

Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι δυνατόν να επισημανθεί σε αυτό το σημείο, πως τα διάφορα στοιχεία πολιτισμού, αλλά και αναφορικά και με την κοινωνική και πολιτική οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου, όπως και ως προς το σύστημα αξιών του (εποχή των ηρώων, διάφορες ιστορίες, θρύλοι κλπ) είναι ενδεικτικό, πως θα αφήσουν και πάλι ανεξίτηλο το σημάδι τους στον Ελληνισμό και των επόμενων αιώνων. Εδώ είναι σαφές, με άλλα λόγια, πως υφίσταται μια συγκεκριμένη κληρονομιά και παρακαταθήκη, η οποία άλλωστε, πρόκειται να αποτυπωθεί μέσα και από τα ομηρικά έπη. Κάτι τέτοιο, στα πλαίσια των τελευταίων άλλωστε, είχε αποτυπωθεί, για παράδειγμα μέσα από το παράδειγμα των σχετικών αναφορών, ως προς τον Τρωικό Πόλεμο.²³

Σε γενικές γραμμές, οι Έλληνες της κλασικής αρχαιότητας εξιδανικεύουν τη μυκηναϊκή περίοδο ως ένδοξη περίοδο των ηρώων, εγγύτητα των θεών και υλικός πλούτος.²⁴ Οι θρύλοι των Ομηρικών Επικών ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό γενικά αποδεκτοί ως μέρος του ελληνικού παρελθόντος και μόλις τον 19ο αιώνα άρχισαν να αμφισβητούν οι μελετητές την ιστορικότητα του Ομήρου.²⁵ Αυτή τη στιγμή, ο Γερμανός αρχαιολόγος Heinrich Schliemann ανέλαβε τις πρώτες σύγχρονες αρχαιολογικές ανασκαφές στην Ελλάδα στη θέση των Μυκηνών το 1876. Έτσι, ο Schliemann ξεκίνησε για να αποδείξει την ιστορική ακρίβεια της Ιλιάδας προσδιορίζοντας τα μέρη που περιγράφονται από τον Όμηρο.²⁶

Είναι ενδεικτικό εδώ ταυτόχρονα, το ότι μέσα από τα ομηρικά έπη, αναδεικνύεται εν πολλοίς και η έννοια περί οίκου. Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το

²² Ch. Freeman, *Egypt, Greece and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, 2014, σελ. 126

²³ R. Castleden, *The Mycenaeans*, Routledge, London and New York, 2005, σελ. 146

²⁴ W.F. Hansen, *Handbook of Classical Mythology*, ABC – CLIO, Santa Barbara, California, 2004, σελ. 93

²⁵ J.K. Davies, "The Historiography of Archaic Greece", in *A Companion to Archaic Greece*, Kurt A. Raaflaub & Hans van Wees, Blackwell Publishing, London, 2009, p. 5-8

²⁶ R. Castleden, *The Mycenaeans*, Routledge, London and New York, 2005, σελ. 2

σημείο ταυτόχρονα το ότι οι σχετικές αναφορές, εν προκειμένω, δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται τόσο πολύ σε στοιχεία κοινωνικής, οικονομικής ή πολιτικής οργάνωσης τόσο πολύ της μυκηναϊκής εποχής, όσο σε γνωρίσματα αυτής της οργάνωσης που υφίσταται στην πορεία και ειδικότερα κατά την περίοδο των προαναφερόμενων Σκοτεινών και Γεωμετρικών χρόνων, και εν μέρει και προς την Αρχαϊκή περίοδο. Αυτό βέβαια από την άλλη μεριά, δεν σημαίνει εδώ και το ότι δε είχαν πάψει να υφίστανται και μέσα και από τα ίδια τα ομηρικά έπη ορισμένες αναφορές σε πολιτιστικά στοιχεία, τα οποία εν γένει εξάλλου είχαν προέλθει από την μυκηναϊκή εποχή.

Αυτό το στοιχείο άλλωστε, ήταν παράλληλα συνδεδεμένο και με ένα πλαίσιο κάποιων γενικότερων συνεχειών σε πολιτιστικό επίπεδο που είχαν συνεχίσει να υφίστανται ακόμα και μετά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου, κάτι που είναι εμφανές στο πεδίο της Τέχνης, για παράδειγμα. Οι αρχές που εκφράζονται καταρχήν όσον αφορά τις τέχνες των γεωμετρικών χρόνων ήταν η διαφύλαξη των ιερών συμβόλων και των ιστορικών ινδαλμάτων, όπως οι θεοί και οι ήρωες. Οι αξίες που υπερτερούσαν ήταν θρησκευτικές κατά κύριο λόγο και εξυπηρετούσαν και κάλυπταν τις κοινωνικές πεποιθήσεις, όπως η εδραίωση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας μέσα στην κοινότητα. Το κοινό συμφέρον, η προσήλωση, με άλλα λόγια, στο δημόσιο συμφέρον και την ευημερία, αποτέλεσε τελικά το κοινωνικό ιδεώδες των γεωμετρικών χρόνων²⁷.

Παράλληλα, τα αψιδωτά και ελλειπσοειδή κτίσματα της εποχής στηρίζονταν στη μεσοελλαδική και μυκηναϊκή παράδοση. Επίσης, διάφορα μονόχωρα ή δίχωρα κτίσματα ορθογώνιας κάτοψης, γνωστά ως «οίκοι», χρησιμοποιήθηκαν μερικές φορές κατά τα γεωμετρικά χρόνια ως χώροι λατρείας²⁸.

Το «εν παραστάσει» κτίριο και ο «περίπτερος ναός» συνοψίζουν τις νέες προτιμήσεις των αρχιτεκτόνων στα νησιά, την Ιωνία και την ηπειρωτική Ελλάδα. Η ναοδομία των γεωμετρικών χρόνων ακολουθούσε μια πορεία σεβασμού προς τις

²⁷ S. Hodge, *Ancient Greek Art*, Heinemann, New York, 2006, p. 12

²⁸ J.M. Barringer, *The Art of Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge University Press, Cambridge Massachusetts MA., 2015, σελ. 188

παραδόσεις των μυκηναϊκών ανακτόρων. Άλλωστε, και οι λατρευτικές προτεραιότητες των αρχιτεκτόνων φανέρωναν την ηθική υποχρέωση των Ελλήνων να διαφυλάξουν και να διαιωνίσουν τα θεϊκά σύμβολα. Η αρχή αυτή τους ώθησε να πλαισιώσουν τη ζωή τους με κατοικίες των θεών. Έτσι, ίδρυσαν ναούς δίνοντας υπόσταση στις θρησκευτικές τους αξίες. Αυτοί οι ναοί στέγαζαν το είδωλο του θεού, καθώς ο τελευταίος ως προστάτης της κοινότητας, εδικαιούτο μιας κατοικίας²⁹.

Λόγω του αμφίδρομου ρόλου του, κληρονόμου του παρελθόντος και προδρόμου του μέλλοντος, ο οίκος δεν μπορεί παρά να εμφανίζει χαρακτηριστικά που θα αναγνωρίσουμε ως συγκεκριμένα είτε την πρώτη είτε τη δεύτερη περίοδο. Στην πραγματικότητα, εάν ως μηχανισμός ο οίκος αναπαράγει μερικά από τα χαρακτηριστικά της ιεραρχικής οργάνωσης των μυκηναϊκών ανακτόρων, ιδίως όσον αφορά τη συνάφεια που αποδίδεται στο κέντρο και στις σχέσεις του με περιφερειακές περιοχές, στα πλαίσια του τότε ελλαδικού χώρου. Από την άλλη πλευρά, διαμορφώνεται από μια εντελώς διαφορετική μορφή, η οποία επιβάλλει σε αυτή τη δομή μια ροή αγαθών και υπηρεσιών που δεν είναι πλέον με κατεύθυνση από την περιφέρεια προς το κέντρο, αλλά το αντίστροφο³⁰.

Μια κεντρική παράμετρος, αναφορικά με το ζήτημα της λειτουργίας του θεσμού του οίκου στα πλαίσια της κοινωνίας που ακολουθεί μετά την μυκηναϊκή εποχή, είναι το ότι στην ουσία μπορούμε να διάφορους τύπους *οίκων*. Τέτοια, για παράδειγμα, είναι η περίπτωση του οίκου του χοιροβοσκού Εύμαιου,³¹ είτε οι περιπτώσεις των οίκων του Οδυσσέα και του Αλκίνοου στη Σχερία. Όσο μεγαλύτερος εξάλλου, είναι ένας οίκος, τόσο περισσότερα άτομα μπορεί να είναι εξαρτημένα από αυτόν. Πολύ οίκοι μαζί αποτελούν τα λεγόμενα γένη και πολλά γένη μαζί τη φυλή. Αντίστοιχα, διάφορες φυλές από κοινού αποτελούν το λαό³². Στα πλαίσια της Οδύσσειας είναι ενδεικτικό, πως επίσης κάποιος, για παράδειγμα,

²⁹ T.H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece*, Thames and Hudson, London, 1991, σελ. 128

³⁰ W. Donlan, (1989). "Homeric *τεμενος* and the land economy of the Dark Age", in *MH XLVI*, p.p. 5 - 29

³¹ Ομήρου Οδύσσεια, ραψωδία ξ, στίχοι 5-28

³² S. Deger-Jalkotzy, & E. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 100

μπορεί να δει αναφορές στην περίπτωση των οίκων του Μενελάου, αλλά και του Νέστορος στην Πύλο.

Η παρουσία του θεσμού του *οἴκου*, εν τω μεταξύ, είναι συνυφασμένη άμεσα και με την δομή της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας των Σκοτεινών Αιώνων και της εποχής της ομηρικής κοινωνίας. Πρόκειται συγκεκριμένα, για μια έντονα πατριαρχική δομή. Δεν είναι τυχαίο το ότι η κεφαλή του ομηρικού οίκου είναι ο κύριος και αρχηγός του νοικοκυριού, εν γένει, ο οποίος παράλληλα δρα ως εκείνος ο ενοποιητικός κρίκος που προσφέρει σε όλα τα μέλη του συγκεκριμένου θεσμού ασφάλεια, προστασία, αλλά και ευημερία³³.

Εξάλλου, όλη η οικονομική παραγωγή του οίκου συγκεντρώνεται στα χέρια του αρχηγού της, ο οποίος στην συνέχεια την διαμοιράζει όπως εκείνος το θεωρεί σκόπιμο. Βέβαια, είναι ενδεικτικό εδώ ταυτόχρονα και το ότι πέραν των παραγωγικών δραστηριοτήτων ο κύριος κι αρχηγός του οίκου είναι υπεύθυνος σχετικά και με το ζήτημα της ενίσχυσης της οικονομικής παραγωγής. Κάτι τέτοιο άλλωστε, είναι δυνατόν να γίνει ακόμα και μέσω των γαμήλιων συμφωνιών και των δημιουργούμενων συγγενειών, όπως επίσης και διαμέσου των ληστρικών επιδρομών, της συμμετοχής σε πολέμους ή της ανταλλαγής δώρων³⁴.

Βέβαια, σε αυτό το σημείο ταυτόχρονα, θα πρέπει να σημειωθεί το ακόλουθο στοιχείο: μέσα από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια, είναι χαρακτηριστικό, πως υφίσταται η αναφορά ειδικότερα στις περιπτώσεις βασιλικών και ηρωικών *οίκων*. Στα πλαίσια ενός τέτοιου οίκου μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό ότι ο αρχηγός του ασκεί ένα είδος ολοκληρωτικής εξουσίας που ταυτόχρονα είναι απολυτή και προσωποπαγής πολιτική εξουσία. Με άλλα λόγια, εδώ υπάρχει σύμπτωση μεταξύ του φορέα της οικιακής αρχής και εκείνου της βασιλικής αρχής³⁵.

³³ Στο ίδιο, σελ. 101

³⁴ M. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Β' τόμος, μετάφραση Καρδαμίτσα – Ψυχογιού Μίνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008, σελ. 40

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 54

2^ο Κεφάλαιο: Ο θεσμός του οίκου στα πλαίσια του κόσμου που περιγράφει ο Όμηρος

Θα ξεκινήσουμε την πραγμάτευση της έννοιας του οίκου απαντώντας στο βασικό ερώτημα τι είναι οίκος. Η λέξη αποδίδεται πολλές φορές με τον όρο «οικογένεια». Όμως η απόδοση αυτή είναι πολύ στενή και θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Ο *οἶκος*, ακόμη και από την άποψη του αριθμού των ανθρώπων, είναι κάτι πολύ περισσότερο από οικογένεια με τη σημερινή σημασία της λέξης (δηλαδή, την ομάδα που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά, την «πυρηνική» οικογένεια). Αλλά περιλαμβάνει επίσης όλα εκείνα τα άτομα - είτε πρόκειται για ελεύθερους είτε για δούλους - τα οποία εξαρτώνται άμεσα από τον επικεφαλής του οίκου (όλους εκείνους τους υπηρέτες στους οποίους έχουν ανατεθεί τα πολλά και διάφορα καθήκοντα που απαιτούνται από την οικονομική ζωή του οίκου)³⁶.

Με άλλα λόγια, ο οίκος με την καθαρά «ανθρώπινη» μορφή του δεν είναι ένας θεσμός που βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στη συγγένεια. Ωστόσο η έννοια του οίκου καλύπτει πολύ περισσότερα από μian απλή ομάδα ανθρώπων. Ο οίκος περιλαμβάνει και περιουσιακά στοιχεία κάθε είδους, τα οποία στην πράξη δεν μπορούν να χωριστούν από την ανθρώπινη ομάδα, αφού εξασφαλίζουν την υλική της ύπαρξη. Επομένως η γη, τα κτίρια, τα ζώα, τα κάθε είδους αποθέματα, ο εξοπλισμός και ούτω καθεξής αποτελούν όλα μέρος του οίκου³⁷.

Μελέτες που αποσκοπούν στην ανοικοδόμηση της ομηρικής κοινωνίας, ή μιας από τις πολλές και διάφορες πτυχές της, έχουν από καιρό αναπτυχθεί, ιδίως μετά από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, έδωσαν την δυνατότητα να οδηγηθούμε σε υψηλότερο βαθμό βεβαιότητας και ακρίβειας αναφορικά με την κατανόηση της μυκηναϊκής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο, το ότι το βιβλίο του M. Finley (*Ο Κόσμος της Οδύσσειας*, εκδόθηκε

³⁶ M.M., Austin & P. Vidal – Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Τ. Κουκουλιός, εκδόσεις Δαίδαλος, Αθήνα, 1998, σελ. 67

³⁷ Στο ίδιο, σελ. 67

το 1957) παρείχε μια πρώτη, ολοκληρωμένη ανάλυση της ομηρικής κοινωνίας και εξακολουθεί να αποτελεί έγκυρη υποστήριξη.

Οι ομηρικοί αριστοκρατικοί οίκοι διαδραματίζουν βασικό ρόλο κατά τη διάρκεια των Σκοτεινών Εποχών. Η παρουσία τους μάλιστα μπορεί να θεωρηθεί, πως θα σηματοδοτήσει και το πέραςμα από τη μυκηναϊκή στην αρχαϊκή περίοδο. Ο θεσμός του οίκου θα μπορούσε να θεωρηθεί πως είχε αποτελέσει εκείνη την περίοδο περίπου ένα είδος συνεκτικού κρίκου μεταξύ των δυο εποχών, από την άποψη, πιο συγκεκριμένα, πως αποτέλεσε ένα είδος μετάβασης σε ένα ευρύτερο πολιτιστικό, αλλά και κοινωνικοπολιτικό επίπεδο.

Κοιτάζοντας προς τα πίσω, πριν από την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Σκοτεινών Αιώνων, ο *οἶκος* αντιπροσωπεύει τη μόνη οργανωτική οντότητα που κληρονομεί από τη μυκηναϊκή κοινωνία την κοινωνικοοικονομική οργάνωση και δομή. Μια δομή μάλιστα, που ήταν η πλέον κατάλληλη, για τα μυκηναϊκά παλάτια και την εύρυθμη λειτουργία τους. Εδώ, εν τω μεταξύ, μια βασική προοπτική ήταν ο οίκος να παρέχει, ως προς τη θεσμική διάσταση της νέας πολιτικής κοινότητας, ένα συγκεκριμένο εσωτερικό οργανωτικό μοντέλο βασισμένο στην αρχή της αυτάρκειας που επεξεργάστηκε ο οίκος της ομηρικής εποχής.³⁸

Με αυτήν τη διαχρονική ερμηνεία, η ενοποίηση του οίκου έχει τόσο κάποιες αιτίες όσο επίσης και ορισμένες συνέπειες. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη είναι η προθυμία να προχωρήσει πλέον μακριά από το μυκηναϊκό παρελθόν, που θεωρείται ως εσφαλμένο, ακόμη και αν το τελευταίο εμφανίστε την κύρια ιστορική σημασία: τη γέννηση της αρχαϊκής αριστοκρατίας αποθετήριο του ηθικού κώδικα που βλέπει τη γη ως την πιο πολύτιμη περιουσία, να υπερασπιστεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και να καλλιεργηθεί ενώ βρίσκεται σε ειρήνη.³⁹

³⁸ R. Drews, *The end of the Bronze Age*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1993, σελ. 49

³⁹ S. Deger Salkotzy, (1996). "On the negative aspects of the Mycenaean palace system" in E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi (eds.), *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di Miceonologia* (Roma – Napoli, 14 – 20 Ottobre, 1991, σελ. 586

Στα πλαίσια της κοινωνίας των επών, όπως άλλωστε συνέβη μεταγενέστερα και στην αθηναϊκή κοινωνία, ο οίκος, οποίος μάλιστα με βάση την αριστοτελική ορολογία, είναι χαρακτηριστικό, ότι κατονομάζεται τέλεια οικία», έχει σύνθετη μορφή και περιλαμβάνει μια σειρά συγκεκριμένων προσώπων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η οικογένεια καταρχάς. Το εύρος της οικογένειας μπορεί να ποικίλλει κατά περίπτωση και αποτελεί από το σύζυγο που είναι άλλωστε ο αρχηγός του οίκου, τη σύζυγό του και τα παιδιά τους. Μια άλλη ομάδα επίσης που εντάσσεται στο συγκεκριμένο θεσμό, είναι και αυτή ορισμένων ελεύθερων ατόμων που δεν είναι απαραίτητα εξ αίματος συγγενείς. Σε αυτούς συγκεκριμένα, ανήκουν οι ικέτες και οι θεράποντες και μάλιστα η θέση τους εντός του θεσμού του οίκου είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, τη στιγμή που πολύ σημαντική παράλληλα ήταν και η παρουσία των δούλων. Οι τελευταίοι, είναι ενδεικτικό, πως λαμβάνονταν υπόψη ως πράγματα εκείνη την περίοδο⁴⁰.

3^ο Κεφάλαιο: Οικονομικά στοιχεία σε συνάρτηση με τον θεσμό του οίκου στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια

Ο οίκος δεν είναι μόνο κοινωνική μονάδα ή θεσμός, αλλά εμπεριέχει και μία σημαντική οικονομική διάσταση που είναι εμφανής στα έπη. Βασική επιδίωξη κάθε οίκου ήταν η αυτάρκεια και η ευημερία των μελών του. Προκειμένου να επιτευχθεί κάτι τέτοιο σε μία κυρίως γεωργική και δευτερευόντως κτηνοτροφική οικονομία, όπως αυτή της αρχαϊκής εποχής, ήταν σημαντικό ο κάθε οίκος να έχει στην κατοχή του σημαντική έγγεια ιδιοκτησία. Και ενώ θα περίμενε κανείς η γη να περιλαμβάνεται στην εννοιολόγηση του οίκου, συναντούμε αρκετά συχνά μία διάκριση μεταξύ κτημάτων και οίκου. Για παράδειγμα στην *Οδύσσεια* «οίκος και κτήματα»,⁴¹ «οίκος τε κλήρος τε γυναίκα»,⁴² και «οίκος έναιος όλβιος άφνειον»⁴³.

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 563

⁴¹ Ομήρου Οδύσσεια, α ραψωδία, στ. 374 – 5

⁴² Ομήρου Οδύσσεια, ξ ραψωδία, στ. 64

⁴³ Ομήρου Οδύσσεια, ρ ραψωδία, στ. 419 – 20

Μάλιστα, αναφορικά με την περίπτωση της φράσης «οἶκος και κτήματα», θα μπορούσαμε να λάβουμε υπόψη μας ταυτόχρονα και τους στίχους 139 – 140 από την β ραψωδία της *Οδύσσειας*, όπου διαβάζουμε τα ακόλουθα: «ἔξιτέ μοι μεγάρων, ἄλλας δ' ἄλεγύνετε δαῖτας ὑμὰ κτήματ' ἔδοντες ἀμειβόμενοι κατὰ οἴκους». Το σημείο πιο συγκεκριμένα, έχει την ακόλουθη σημασία: «το αρχοντικό μου αφήστε, φύγετε, νοιαστείτε για άλλες τάβλες, και συναλλάζοντας τα σπίτια σας, από το βιο σας τρώτε!» Ένα άλλο σχετικό παράδειγμα παράλληλα μπορούμε να θεωρήσουμε σε αυτό το σημείο, ότι είναι και αυτό που έχει σχέση με τους στίχους 22 -23 στη ραψωδία τ, αλλά και τον στίχο 314 στη ραψωδία η, όπως και το στίχο 532 στην ραψωδία ρ⁴⁴.

Στην περίπτωση των μεν στίχων 22 με 23, συγκεκριμένα διαβάζουμε « αἶ γὰρ δὴ ποτε, τέκνον, ἐπιφροσύνας ἀνέλοιο οἴκου κήδεσθαι καὶ κτήματα πάντα φυλάσσειν». Η σημασία εδώ, εν προκειμένω, είναι το ότι «Ἄμποτε, γιε μου, ν' αποφάσιζες πια εδώ κι ομπρός το νου σου στο σπίτι να' χεις, και να γνοιάζεσαι να μη χαθεί το βιος σου». Αντίστοιχα, ο στίχος 314 στη ραψωδία η έχει ως ακολούθως: «οἶκον δέ κ' ἐγὼ καὶ κτήματα δοίην». Η σημασία συγκεκριμένα εδώ είναι η εξής: «Και βιος θα σου ἔδινε ἐγὼ και σπίτι». Εξάλλου αντίστοιχα, και στην περίπτωση του στίχου 532 στην ραψωδία ρ διαβάζει κάποιος τα ακόλουθα: «αὐτῶν μὲν γὰρ κτήματ' ἀκήρατα κεῖτ' ἐνὶ οἴκῳ». Η σημασία εδώ, πιο συγκεκριμένα, είναι η εξής: «αφού κρατιέται απείρακτο το βιος στ' αρχοντικά τους».

Με βάση αυτούς όλους τους στίχους κάτι που καθίσταται εμφανές στην προκειμένη περίπτωση είναι υφίσταται μια τάση διασύνδεσης της έννοιας του *οἴκου* με το κινητό βιος και με τα διάφορα στοιχεία της κινητής περιουσίας.

Αντιστοίχως, ως προς την περίπτωση εκείνη σχετικά με την φράση «οἶκος τε κλήρος τε γυναῖκα» θα πρέπει να λάβει υπόψη του κάποιος κυρίως τους στίχους 419 – 420 από την ραψωδία ρ. Εδώ διαβάζουμε, πιο συγκεκριμένα, τα ακόλουθα: «καὶ γὰρ ἐγὼ ποτε οἶκον ἐν ἀνθρώποισιν ἔναιον, ὄλβιος ἀφνειὸν καὶ πολλάκις δόσκον ἀλήτη». Η σημασία είναι η ακόλουθη: «Κι ἐγὼ εἶχα σπίτια μια φορά στον

⁴⁴ Ελ. Κόλλια, *Οἶκος και πόλις στα Ομηρικά ἔπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικῶν Οικονομικῶν και Πολιτικῶν Επιστημῶν, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνων, Αθήνα, 1997, σελ. 48

κόσμο, κι ήμουν πλούσιος κι ευτυχισμένος και έδινα σε εκείνους που γυρνούσαν»⁴⁵.

Αντίθετα, ως προς την περίπτωση της *Ιλιάδας*, είναι χαρακτηριστικό εδώ το ότι η λέξη «οίκος» από οικονομική άποψη, εστιάζει περισσότερο στην έννοια, αναφορικά με το οίκημα. Βλέπουμε, με άλλα λόγια, ότι δεν έχει σχέση με την έννοια, είτε της οικογένειας, είτε του κτήματος και της έκτασης γης, ως περιουσιακού στοιχείου για την οικογένεια. Το τελευταίο άλλωστε, στα πλαίσια της *Ιλιάδας*, είναι γνωστό, ως «κλήρος». Μάλιστα, αυτή η τελευταία λέξη, μπορούμε να δούμε, πως υφίσταται σε λίγες σχετικά περιπτώσεις, στα δυο ομηρικά έπη. Στην μεν *Ιλιάδα*, πιο συγκεκριμένα, την συναντούμε 13 φορές. Στην *Οδύσσεια* αντίστοιχα, βλέπουμε, πως υφίσταται μόλις πέντε φορές. Πέραν τούτου και στα δυο έπη, είναι χαρακτηριστικό, πως παρατίθεται μονάχα μια φορά, προκειμένου να περιγράψει τη σημασία περί κλήρου και κομματιού γης. Αυτό, πιο συγκεκριμένα, υφίσταται στην μεν Ο Ραψωδία της *Ιλιάδας* στο στίχο 498, όπου διαβάζει κάποιος: «καὶ οἶκος καὶ κληρος ἀκήρατος, εἴ κεν Ἀχαιοὶ». Αυτό σημαίνει «Τα γονικά του ανέγγιχτα και η πατρική του κλήρα»⁴⁶.

Σε αυτό το σημείο επίσης, θα ήταν δυνατόν να τονίσουμε, πως η λέξη «κλήρος» σε άλλες περιπτώσεις (ειδικά μέσα στην *Ιλιάδα*) έχει την σημασία της κλήρωσης και της λήψης αποφάσεων με κλήρο, μετά από συνέλευση των Αχαιών πολεμιστών σχετικά με διάφορα θέματα. Γι' αυτό το λόγο, φερ' ειπείν, στην Ραψωδία Ψ, διαβάζουμε στους στίχους 352 -3 τα εξής: «ἄν δ' ἔβαν ἐς δίφρους, ἐν δὲ κληρὺς ἐβάλοντο· πᾶλλ' Ἀχιλλεύς, ἐκ δὲ κληρος θόρε Νεστορίδαο». Εδώ με άλλα λόγια, επισημαίνεται, ότι: «Στους θρόνους τότε ανέβηκαν και τους λαχνοὺς ἐρίζαν. Τους τίναξε ο Αχιλλεύς και εβγήκε του Αντιλόχου ο πρώτος κλήρος...»⁴⁷.

⁴⁵ Ομήρου Οδύσσεια, ρ ραψωδία, στίχοι 419 – 420, μετάφραση Αργύρης Εφταλιώτης, στο <https://www.mikrosapoplous.gr/homer/odm14.htm>

⁴⁶ Ομήρου Ιλιάδα, Ο Ραψωδία, στίχος 498, μετάφραση Ιάκωβος Πολυλάς, στο http://www.mikrosapoplous.gr/iliada/BIBLIO_15_422_578.htm

⁴⁷ Ομήρου Ιλιάδα, Ψ Ραψωδία, στίχος 352 -3, μετάφραση Ιάκωβος Πολυλάς, στο http://www.mikrosapoplous.gr/iliada/BIBLIO_15_422_578.htm

Πέραν όλων των παραπάνω στοιχείων εδώ όμως, την ίδια στιγμή, στα πλαίσια των διαφόρων οικονομικών λειτουργιών ειδικότερα που προκύπτουν μέσα από την λειτουργία του οίκου, είναι σαφές, πως μια κεντρική παράμετρος είναι αυτή που αφορά ειδικότερα την περίπτωση των διαφόρων περιουσιακών στοιχείων. Στα πλαίσια των τελευταίων μάλιστα, είναι ενδεικτικό, πως ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η ακίνητη περιουσία.

Στα πλαίσια της ακίνητης περιουσίας φυσικά ένα πρώτο και βασικό στοιχείο εδώ είναι η κατοικία. Πιο συγκεκριμένα, η τελευταία δεν παύει να συνιστά ένα από τα πλέον σημαντικά συστατικά στοιχεία της οικονομικής διάστασης του ομηρικού οίκου και την ίδια στιγμή, είναι χαρακτηριστικό, πως ως κατοικία θεωρείται πως είναι τόσο το ταπεινό υποστατικό ενός βοσκού, όσο επίσης ακόμα και η πολεμική σκηνή ενός πολεμιστή. Φυσικά το ίδιο ισχύει και με το επιβλητικό και πλούσιο ανάκτορο ενός άνακτα⁴⁸.

Πέραν όμως αυτών των γενικών κατηγοριοποιήσεων, είναι χαρακτηριστικό και το ότι εδώ μπορούμε να διακρίνουμε ταυτόχρονα και κάποιες άλλες υποδιαίρεσεις. Πάντως, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί, ότι είναι αλήθεια, πως και τα σχετικά στοιχεία και πληροφορίες που έχουμε μέσα από τα ίδια τα ομηρικά έπη, ως προς τις οικίες των απλών ανθρώπων, κάθε άλλο παρά μπορούν να θεωρηθούν συγκεκριμένες και ακριβείς. Με άλλα λόγια, δεν έχουμε σαφή στοιχεία, σχετικά με την διαρρύθμιση και τα συγκεκριμένα μεγέθη των σπιτιών του απλού λαού. Ακόμα και οι μορφές και τα μεγέθη των διαφόρων βασιλικών κατοικιών άλλωστε, με βάση τις επισημάνσεις του ίδιου του Ομήρου, είναι αλήθεια, πως διαφέρουν μεταξύ τους.

Πολύ χαρακτηριστικός μες στην *Οδύσσεια* άλλωστε, είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως είναι εκείνος ο στίχος, κατά τον οποίο ο Τηλέμαχος βρίσκεται στο ανάκτορο του Ατρείδη και μένει έκθαμβος από τον πλούτο και την χλιδή του κτίσματος, εσωτερικές διακοσμήσεις κλπ). Πρόκειται, συγκεκριμένα για τους στίχους 43 – 44 μες στην ραψωδία δ της *Οδύσσειας*, όταν ο Τηλέμαχος θα

⁴⁸ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 341

επισκεφτεί την Σπάρτη και το παλάτι του Μενελάου, στην προσπάθεια του να βρει πληροφορίες για τον πατέρα του, «οἱ δὲ ἰδόντες θαύμαζον κατὰ δῶμα διοτρεφέος βασιλῆος· ὥς τε γὰρ ἡελίου αἴγλη πέλεν ἡὲ σελήνης δῶμα καθ' ὑπερεφές Μενελάου κυδαλίμοιο. αὐτὰρ ἐπεὶ τάρπησαν ὀρώμενοι ὀφθαλμοῖσιν»⁴⁹. Αυτό το απόσπασμα έχει την ακόλουθη σημασία: «Τούτοι το σπίτι του αρχοντόγενου θαυμάζοντας ρηγάρχη. Τι ολούθε φως στου πολυξάκουστου Μενελάου το παλάτι το αψηλοτάβανο ξεχύνουνταν – σαν φεγγαριού, σαν ήλιου».

Από την άλλη μεριά, αναφορικά με το ζήτημα περί της εγγείου ιδιοκτησίας, είναι μεν γνωστό γενικότερα πως στην διάρκεια της εποχής που γράφονταν τα δυο ομηρικά έπη, ότι ήδη πια υφίστατο το στοιχείο της κατάκτησης της εγγείου ιδιοκτησίας και των εκτάσεων γης σε κλήρους. Εντούτοις όμως, δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένη το ποια ήταν η σχέση του ομηρικού οίκου με αυτούς τους κλήρους γης. Φαίνεται, πως σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον, ο κλήρος γης δεν πρέπει να αποτελούσε ιδιοκτησία του οίκου. Είναι χαρακτηριστικό, πως ο τελευταίος, είτε δεν έπαυε να διατηρεί το δικαίωμα της κληρονομικής χρήσης, είτε είχε το δικαίωμα επικαρπίας της γης, που σταδιακά επρόκειτο να μετατραπεί σε δικαίωμα κυριότητας.⁵⁰

Εν τω μεταξύ, είναι ενδεικτικό εδώ συγχρόνως το ότι ο R. Descat από τη μεριά του είχε θεωρήσει, πως ο κάθε ομηρικός οίκος στην ουσία λειτουργούσε ως μια μονάδα τροφοδότησης μέσα από την διαδικασία της ιδιοποίησης διαφόρων κτημάτων. Πρόκειται βέβαια εδώ επίσης για έναν όρο που μόνο εν μέρει μπορεί να θεωρηθεί, την ίδια στιγμή, ότι ταυτίζεται με τον οίκο. Ο ίδιος ο Descat εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό, πως κατά βάση είχε αμφισβητήσει σε μεγάλο βαθμό το ιδιοκτησιακό καθεστώς του ομηρικού οίκου. Το επιχείρημα που είχε χρησιμοποιήσει για αυτήν του την τοποθέτηση, ήταν το ότι ο κάτοχος του κλήρου

⁴⁹ Ομήρου Οδύσσεια, δ ραψωδία, στ. 43 – 44

⁵⁰ R. L. Descat ' act e et. 1 ' effort . Une idéologi e d u travail e n Grèc e ancienn e C 8me-5me siècle s av . J.-C . D, Centr e de Recherch e s d ' Histoir e Ancienne , τ . 73 , Annale s Littéraire s d e l ' Universit é de Besançon , τ . 339 , C 198ώ D, σ. 274

είχε το δικαίωμα της κληρονομικής χρήσης, στοιχείο που φαίνεται πως σχεδόν ήταν κάτι σαν δικαίωμα ιδιοκτησίας.⁵¹

Από την άλλη μεριά μάλλον πιο πειστικό εδώ φαίνεται να είναι το ότι ο ομηρικός οίκος πλέον ήταν στην φάση της ατομικής ιδιοκτησίας γης.⁵² Βέβαια και πάλι εδώ είναι γεγονός, το ότι μέσω των επών δεν υφίσταται κάποια ρητή αναφορά σε εφαρμογή της ατομικής ιδιοκτησίας, δεν παύουν όμως την ίδια στιγμή μες στην *Οδύσσεια* και την *Ιλιάδα* να υφίστανται ορισμένα χωρία που ρητά δείχνουν προς αυτήν την κατεύθυνση.⁵³ Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, δεν θα ήταν ίσως επίσης υπερβολή σε αυτό το σημείο το να θεωρηθεί πως μέσω των επών αναδεικνύονται κάποια πρώιμα στοιχεία και γνωρίσματα που είναι ενδεικτικά αναφορικά με την ύπαρξη και ανάδυση ενός δικαίου που επέτρεπε την απόκτηση ακινήτων από χωριστά πρόσωπα ή τουλάχιστον ακόμα και από χωριστές οικογένειες.⁵⁴

Εν τω μεταξύ, οι απλές οικογένειες από την άλλη μεριά, φαίνεται πως μάλλον πρέπει να κατείχαν κάποια μικρά τμήματα και μικρούς κλήρους γης. Η έκταση αυτών των κλήρων γης εξάλλου, φαίνεται παράλληλα, πως παρέμενε σταθερή, όταν βρισκόταν ειδικότερα σε κατοικημένη ζώνη. Αντίστοιχα από την άλλη μεριά, φαίνεται πως πρέπει να επεκτεινόταν στην περίπτωση που βρισκόταν σε μη κατοικημένες περιοχές, όπου επίσης τριγύρω υπήρχε χέρσα γη. Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, ο κλήρος είναι σαφές, πως αποτελούσε περιουσιακό στοιχείο για τον οίκο και κάτοχος του κλήρου συγχρόνως, ήταν ο αρχηγός του οίκου.⁵⁵

Υπό το βάρος όλων των παραπάνω στοιχείων, σε αυτό το σημείο, για παράδειγμα, είναι εφικτό να λάβουμε υπόψη μας, τα όσα αναφέρονται στο στίχο 498 της *Ιλιάδας* στην Ραψωδία Ο, όπου διαβάζουμε τα εξής: «καὶ οἶκος καὶ κλῆρος

⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 277

⁵² Α. Biscardi, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετάφραση Παναγιώτης Δ. Δημάκης, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1991, σελ. 292

⁵³ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 353

⁵⁴ Γ. Βλάχος, *Πολιτικές κοινωνίες στον Όμηρο*, πρόλογος Φάνης Ι. Κακριδής, μετάφραση Μάχη Αποστολοπούλου – Παϊζη, εκδόσεις Αθήνα, Αθήνα, 1985, σελ. 65

⁵⁵ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 354

ἀκήρατος, εἴ κεν Ἀχαιοί».⁵⁶ Σε αυτό το σημείο τονίζεται, με άλλα λόγια, ότι «αν τα πρυμνήσουν (ενν. τα πλοία) οι Αχαιοί να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα. Σε αυτό το σημείο ταυτόχρονα είναι δυνατόν να ληφθεί υπόψη άλλωστε και η περίπτωση του στίχου 64 από την *Οδύσσεια* και συγκεκριμένα από την ραψωδία ξ, όπου μπορούμε να δούμε να λέγονται τα ακόλουθα: «οἶκόν τε κληρόν τε πολυμνήστην τε γυναῖκα».⁵⁷ Ο στόχος έχει την σημασία: «σπίτι και κλήρο και μια όμορφη γυναίκα δίνοντάς μου».

Σε αυτό το σημείο εξάλλου ταυτόχρονα θα πρέπει κάποιος να λάβει υπόψη του άλλωστε και την σχετική αναφορά στην περίπτωση των θητών που αναφέρονται εν γένει στα πλαίσια των ομηρικών επών. Στην περίπτωσή τους έχουμε να κάνουμε μάλιστα με άτομα, τα οποία δεν ανήκουν σε κάποιο *οἶκο*. Αυτό όμως ταυτόχρονα εδώ έχει ως αποτέλεσμα παράλληλα και το να μην έχουν κανέναν απολύτως κλήρο. Πολύ χαρακτηριστική εξάλλου, ως προς αυτό ο στοιχείο, είναι δυνατόν, πιο συγκεκριμένα, να θεωρηθεί η περίπτωση που έχει σχέση με το στίχο 490 στη ραψωδία λ της *Οδύσσειας* κι όπου διαβάζουμε: «ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη».⁵⁸ Η σημασία εδώ εν προκειμένω είναι πως για άνδρα που δεν έχει κλήρο, ο βίος δεν είναι μεγάλος.

Κάτι τέτοιο εδώ είναι ενδεικτικό, ως προς το ότι μόνο τα μέλη του *οἴκου* είχαν την δυνατότητα κατοχής κλήρων γης. Εξάλλου, εδώ μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας και το σχετικό απόσπασμα από την *Ιλιάδα*, όπου ο Έκτωρ προτρέπει τους Τρώες να πολεμήσουν, με το επιχείρημα, πως μόνο μέσα από την απώθηση των Αχαιών, θα μπορέσουν αυτοί αντίστοιχα να εξασφαλίσουν τους οίκους και τους κλήρους γης που έχουνε. Αυτό εξάλλου είναι εμφανές ειδικότερα στην περίπτωση των στίχων 498 – 99 στα πλαίσια της Ραψωδίας Ο, όπου διαβάζουμε τα ακόλουθα: «καὶ οἶκος καὶ κληρὸς ἀκήρατος, εἴ κεν Ἀχαιοὶ οἴχωνται σὺν νηυσὶ φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν».⁵⁹

⁵⁶ Ομήρου *Ιλιάδα*, Ο ραψωδία, στ. 498

⁵⁷ Ομήρου *Οδύσσεια*, ξ ραψωδία, στίχος 64

⁵⁸ Ομήρου *Οδύσσεια*, λ ραψωδία, στίχος 490

⁵⁹ Ομήρου *Ο* *Ιλιάδα*, στίχοι 498 - 99

Η χρήση του κλήρου πρώτιστα είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως έχει γεωργικό χαρακτήρα και χρήση δευτερευόντως, τη στιγμή που η σημαντικότερη χρήση του είναι αυτή της κτηνοτροφίας. Στα πλαίσια της εκμετάλλευσης των κλήρων γης του οικου βέβαια είναι επίσης ενδεικτικό εδώ και το ότι τα διάφορα μέλη του είναι δυνατόν συχνά να προσφέρουν προσωπική εργασία. Για παράδειγμα, μέσα από την Οδύσσεια μαθαίνουμε, πως στην Ιθάκη, δυο από τους γιους του Αιγύπτιου ασχολούνται με τα πατρικά κτήματα.⁶⁰

Μάλιστα, ω προς την περίπτωση ειδικά του βασιλικού οίκου στην Ιθάκη, υπάρχει ειδικότερη μνεία, ως προς την περίπτωση του κτήματος του Λαέρτη, με άλλα λόγια, του πατέρα του Οδυσσέα. Για το συγκεκριμένο κτήματα πληροφορούμαστε μέσα από το ομηρικό κείμενο, ότι καλλιεργείται από τον ίδιο τον Λαέρτη με την βοήθεια πιστών του δούλων. Αυτό το στοιχείο αποτυπώνεται, πιο συγκεκριμένα, στα εξής αποσπάσματα από την ω ραψωδία της Οδύσσειας, όπου λέγονται τα ακόλουθα: «τὸν δ' οἶον πατέρ' εὔρεν ἐϋκτιμένη ἐν ἄλφῃ, λιστρεύοντα φυτόν· ῥυπόωντα δὲ ἔστο χιτῶνα»⁶¹. Επίσης εδώ μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας και το ακόλουθο απόσπασμα πάντα από την ίδια τραγωδία: «τὸν δὲ παριστάμενος προσεφώνεε φαίδιμος υἱός· «ὦ γέρον, οὐκ ἄδαημονίη σ' ἔχει ἀμφιπολεύειν ὄρχατον, ἀλλ' εὔ τοι κομιδὴ ἔχει, οὐδέ τι πάμπαν, οὐ φυτόν, οὐ συκῇ, οὐκ ἄμπελος, οὐ μὲν ἐλαίη, οὐκ ὄγχνη, οὐ πρασιή τοι ἄνευ κομιδῆς κατὰ κῆπον. ἄλλο δέ τοι ἐρέω, σὺ δὲ μὴ χόλον ἔνθεο θυμῷ·»⁶², όπως επίσης και το εξής τμήμα (πάντα στη ραψωδία ω): «καί μοι τοῦτ' ἀγόρευσον ἐτήτυμον, ὄφρ' ἐὺ εἰδῶ».⁶³

Με βάση αυτά τα στοιχεία, ειδικά σε όλους αυτούς τους στίχους που αναφέρθηκαν εδώ, μπορούμε να διαπιστώσουμε, πιο συγκεκριμένα, ότι στο συγκεκριμένο κτήμα του Λαέρτη περιλαμβάνονται πολλές καλλιέργειες. Παράλληλα ένα άλλο βασικό στοιχείο εδώ έχει να κάνει και με την ύπαρξη της

⁶⁰ A. Biscardi, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετάφραση Παναγιώτης Δ. Δημάκης, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1991, σελ. 299

⁶¹ Ομήρου Οδύσσεια, ω ραψωδία, στίχοι 226 -7

⁶² Ομήρου Οδύσσεια, ω ραψωδία, στίχοι 242 - 247

⁶³ Ομήρου Οδύσσεια, ω ραψωδία, στίχος 257

κατοικίας του ίδιου του γηραιού μονάρχη, όπως επίσης και με την ύπαρξη στάβλων και αμαξοστασίων, αλλά και διαφόρων βοηθητικών κτισμάτων. Σε αυτό το σημείο, μια επισήμανση που θα πρέπει να γίνει ταυτόχρονα, είναι το ότι το κτήμα αυτό δεν πρέπει να ταυτιστεί με το λεγόμενο τέμενος του άνακτα που άλλωστε με βάση και την σχετική μαρτυρία της Αντίκλειας, το νέμεται ο γιος του Οδυσσέα, δηλαδή ο Τηλέμαχος. Ενδεχομένως θα λέγαμε, ότι το κτήμα του Λαέρτη είναι στην ουσία τμήμα της ακίνητης περιουσίας που διαθέτει ο βασιλικός οίκος της Ιθάκης, αν ληφθεί υπόψη μάλιστα εδώ και η μαρτυρία, πως αυτήν την περιουσία ο εν λόγω βασιλικός οίκος ήδη την είχε υπό την κατοχή του από την εποχή ακόμα που ο Οδυσσέας ήταν μικρό παιδί.⁶⁴

Σε συνάρτηση εν τω μεταξύ και με όλα όσα ήδη έχουν αναφερθεί και πιο πάνω, σε αυτό το σημείο εν γένει κάποιος θα μπορούσε να επισημάνει το ότι αναφορικά με τις οικονομικές διαστάσεις του συγκεκριμένου θεσμού, η νέα κατεύθυνση που ανέλαβε ο βασιλεύς στην οργάνωση του οίκου, δείχνει την προθυμία της νέας ελίτ να αποχωρήσει από τα μυκηναϊκά κοινωνικά και οικονομικά πρότυπα οργάνωσης.

Αναλύοντας τις βασικές παρεμβάσεις του βασιλεύς στη δομή του οίκου, μπορούμε να παρατηρήσουμε πόσο πολύ συμπίπτουν με το πλέγμα των παρατηρήσεων και αναλύσεων που είχαν κάνει από καιρό πριν μεγάλοι μελετητές, όπως για παράδειγμα, η S. Deger-Jalkotzy και η Ειρήνη Λαιμού.⁶⁵ Είναι ενδεικτικό εξάλλου το ότι ο τελευταίος είχε αναφερθεί σε μια σειρά από συγκεκριμένες και βασικές αδυναμίες του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος: αυτές αφορούσαν, εν προκειμένω, ένα συντριπτικό βαθμός εξειδίκευσης και μια τομεακή προσέγγιση στην οικονομία και μια εκτεταμένη γεωργία που όμως δεν ήταν αρκετά

⁶⁴ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 356

⁶⁵ S. Deger-Jalkotzy, & Ei. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 377

διαφοροποιημένη, με άλλα λόγια, δεν παρουσιάζει τόσο μεγάλη ποικιλία, ως προς το είδος των παραγόμενων γεωργικών προϊόντων.⁶⁶

Η βασική έννοια που πρόκειται να χαρακτηρίσει γενικότερα την οικονομική λειτουργία και ζωή του ομηρικού οίκου, πρόκειται να είναι αυτή περί αυτάρκειας. Η ύπαρξη της τελευταίας άλλωστε ήταν μια πολύ σημαντική παράμετρος που πλέον μπορούσε να ανταποκριθεί και στα δεδομένα και τις ανάγκες των Σκοτεινών Αιώνων και της Γεωμετρικής Περιόδου. Ανάγκες δηλαδή, οι οποίες είχαν καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό μέσα από την έλλειψη πόρων σε σύγκριση με την μυκηναϊκή εποχή (λόγω εισβολών και λεηλασιών, για παράδειγμα, λόγω της πολιτικής κατάρρευσης και αστάθειας που υπήρχε πλέον σε πολλές περιοχές κλπ).⁶⁷

Αυτή η τελευταία παρατήρηση είναι σημαντική, καθώς επιτρέπει το να αντιληφθούμε ορισμένα συγκεκριμένα στοιχεία και παραμέτρους στο πλαίσιο της επιστημονικής συζήτησης για τη συνέχεια ή την ασυνέχεια διαφόρων θεσμών και πραγματικοτήτων που είχαν συνεχίσει να υφίστανται τόσο κατά την Γεωμετρική εποχή, όσο επίσης και στην αρχαϊκή Ελλάδα σε σχέση με το μυκηναϊκό παρελθόν. Αν υποθέσουμε το ότι η οργάνωση των ομηρικών αριστοκρατικών ολικών έγινε σε αντίθεση προς το μυκηναϊκό σύστημα, είναι σαφές ότι θα πρέπει να μιλήσουμε για μια ασυνέχεια μεταξύ των δύο ιστορικών εποχών, αν και με αρκετά περίπλοκο τρόπο.⁶⁸

Εντούτοις όμως, η βεβαιότητα της συνέχειας, στην πραγματικότητα, δίνεται από το πλέγμα των ομοιοτήτων και αναλογιών μεταξύ των δυο περιόδων, αλλά ακόμα και μέσω κάποιων διαφοροποιήσεων που προέκυψαν στην πορεία και που ήταν συνδεδεμένες με την ιστορική εξέλιξη των κατά τόπους κοινωνιών κατά την μετάβαση τους από την μυκηναϊκή εποχή σε εκείνη των Σκοτεινών Αιώνων

⁶⁶ S. Deger-Jalkotzy, «On the negative aspects of the Mycenaean palace system», in E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi edd., *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di Micenologia* (Roma-Napoli, 14- 20 ottobre 1991), Roma, 1996

⁶⁷ M.V. Cavalli, (2009). «The Homeric Aristocratic Oikos: A model of socio – economical aggregation», in GAIA. *Revue interdisciplinaire sur la Grece ancienne*, 12, σ.σ. 69 – 76

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 71

και της Γεωμετρικής Περιόδου και αντίστοιχα στην συνέχεια και στην Αρχαϊκή Περίοδο. Φυσικά, θα πρέπει επίσης να έχει κανείς εδώ υπόψη του και το ότι ο κάθε αριστοκράτης που είχε υπάρξει μάρτυρας της μυκηναϊκής πτώσης, στην πορεία προφανώς (εφόσον είχε επιβιώσει ή είχε τα κατάλληλα μέσα και βάσεις) συμμετείχε αυτόνομα στην οργάνωση και ισχυροποίηση του δικού του οίκου.⁶⁹

Εκτός όλων των παραπάνω, στα πλαίσια της ακίνητης περιουσίας του ομηρικού οίκου είναι δυνατόν ταυτόχρονα να ληφθεί υπόψη και η περίπτωση των λεγόμενων τεμενών. Η λέξη τέμενος, ως προς την ετυμολογία της, προέρχεται από τον ρηματικό τύπο «τέμνειν». Εδώ βασικά έχουμε να κάνουμε με ένα τμήμα γης, το οποίο παραχωρείται εκ μέρους της κοινότητας στον εκάστοτε φορέα της βασιλικής εξουσίας. Δεν είναι εξάλλου εδώ παράλληλα τυχαίες και οι σχετικές αναφορές από την μεριά της Ράμου – Χαψιάδη που έχει υποστηρίξει συγκεκριμένα πως το τέμενος αρχικά ήταν έκταση γης, η οποία ανήκε στην εκάστοτε φυλή.⁷⁰ Ο Finley από την άλλη μεριά, είχε θεωρήσει, πως αυτή η έκταση γης στην πραγματικότητα ποτέ δεν είχε αποκοπεί και αφαιρεθεί από την κυριότητα των διαφόρων κοινοτήτων.⁷¹

Αυτό σημαίνει, κατά προέκταση εδώ μάλιστα, το ότι ο κάθε μονάρχης δεν είναι ο ιδιοκτήτης του τεμένους, αλλά στην ουσία μονάχα ο κάτοχός του. Αυτό επίσης εδώ σημαίνει και το ότι ο άναξ έχει την εκμετάλλευση μιας τέτοιας έκτασης γης, αλλά από την άλλη μεριά δεν έχει την κυριότητα μιας τέτοιας γης. Αυτό το στοιχείο μπορούμε να αντιληφθούμε εδώ ταυτόχρονα πως αποτελεί βασική αντίθεση προς εκείνο τον βασικό κανόνα με βάση τον οποίο υπήρχε ταύτιση της βασιλικής με την ιδιωτική περιουσία στην περίπτωση του ομηρικού μονάρχη. Το τέμενος εδώ δηλαδή είναι ξεκάθαρα βασιλική περιουσία και μεταβιβάζεται στον

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 71

⁷⁰ Α., Ραμού – Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική, - Πολιτειακή Εξέλιξη της Αθήνας, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1982, σελ. 22

⁷¹ Μ. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Β' τόμος, μετάφραση Καρδαμίτσα – Ψυχογιού Μίνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008, σελ. 158

εκάστοτε άνακτα, αποτελώντας ένα είδος βασιλικού προνομίου. Πρόκειται για το λεγόμενο γέρας που μπορούμε να συναντήσουμε μες στα έπη.⁷²

4ο Κεφάλαιο: Κοινωνικά στοιχεία σε συνάρτηση με τον θεσμό του οίκου στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια

Αναφορικά με την διάσταση περί κοινωνικών στοιχείων στα πλαίσια του θεσμού του οίκου (με βάση και τις σχετικές αναφορές των ομηρικών επών), ο θεσμός του οίκου από την μια μεριά είναι σαφές, πως αφορά καταρχάς ένα μέρος των κοινωνικών και οικονομικών ελίτ που μπόρεσαν να επιβιώσουν στην εποχή μετά από την κατάρρευση του παλαιού ανακτορικού συστήματος του κόσμου των Μυκηναίων. Κάτι τέτοιο από την άλλη, είναι δυνατόν να θεωρηθεί κατανοητό και αναμενόμενο, αν λάβουμε υπόψη μας εδώ άλλωστε το ότι στα πλαίσια όλης αυτής της κατάρρευσης αλλά και της αβεβαιότητας και της αναταραχής που ακολούθησε στην πορεία (κατά το διάστημα των Σκοτεινών Αιώνων) εκείνοι που είχαν μπόρεσει να επιβιώσουν, αλλά και να αποκτήσουν εξουσία σε εκείνο το τόσο ασταθές κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, ήταν στην ουσία κάποιοι αριστοκράτες.⁷³

Επρόκειτο στην ουσία για άτομα που μπορεί εν μέρει να προέρχονταν μέσα από παλαιότερους ανώτερους κύκλους των μυκηναϊκών κοινωνιών και που είχαν κατορθώσει στα πλαίσια των καταστροφών και της κατάρρευσης του παλαιού ανακτορικού συστήματος να διασώσουν τις περιουσίες τους και τουλάχιστον κάποιο τμήμα από τα πλούτη τους. Αυτό το στοιχείο αντίστοιχα στην πορεία επρόκειτο να αποτελέσει ταυτόχρονα και σημαντικό υπόβαθρο, αναφορικά με την διαδικασία της ανάδειξης της δύναμής τους στα πλαίσια των νέων κοινοτήτων που επρόκειτο να αναδειχθούν στον ελληνικό χώρο.⁷⁴

Σε αυτό το σημείο ταυτόχρονα ωστόσο, θα ήταν επίσης εφικτό να λάβουμε υπόψη μας και την περίπτωση του θεσμού των ανάκτων κατά την διάρκεια της μυκηναϊκής εποχής. Ο εν λόγω θεσμός εξάλλου θα επιζήσει εν πολλοίς σχεδόν

⁷² Στο ίδιο, σελ. 160

⁷³ Cavalli M.V., (2009). "The Homeric Aristocratic Oikos: A model of socio – economical aggregation", in GAIA. Revue interdisciplinaire sur la Grece ancienne, 12, σ.σ. 69 – 76

⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 71

ακόμα και ως την Γεωμετρική περίοδο και λίγο πριν την σταδιακή ανάδειξη πλέον του θεσμού των τυράννων κατά την Αρχαϊκή εποχή. Ο μονάρχης των μυκηναϊκών ανακτόρων ήταν ο λεγόμενος άναξ, όρος, ο οποίος άλλωστε συναντιέται παράλληλα και στο πλαίσιο των ομηρικών επών, παρόλο που αυτά είναι γραμμένα πολλούς αιώνες μετά το τέλος της μυκηναϊκής εποχής. Ο άναξ μάλιστα είναι όρος, τον οποίο συναντούμε μόνο στον ενικό αριθμό, στοιχείο ενδεικτικό ως προς την έννοια περί ανώτατου ηγεμόνα, τη στιγμή αντίστοιχα που ο όρος «βασιλεύς» έχει τη σημασία του κατώτερου τοπικού αξιωματούχου που είναι πιο κάτω στην ιεραρχία.⁷⁵

Είναι ενδεικτικό εξάλλου εδώ επίσης το ότι ο άναξ φαίνεται να προΐστατο μιας συνέλευσης, την οποία αποτελούσαν οι βασιλείς που βρίσκονταν πιο κάτω από τον ίδιο, αν λάβει κάποιος υπόψη του την περίπτωση της σχετικής αναφοράς σχετικά με τον Αλκίνοο στη Σχερία και την συνέλευση των βασιλέων που παίρνει αποφάσεις μαζί του. Την ίδια στιγμή, μπορούμε να δούμε πως στην Ιλιάδα, οι αποφάσεις παίρνονται από μια συνέλευση που αποτελείται από τους πλέον σοφούς και γηραιούς ηγήτορες των Αχαιών, τη στιγμή που στην Οδύσσεια παράλληλα μπορούμε να δούμε τον Τηλέμαχο να συγκροτεί την συνέλευση του δήμου των Ιθακήσιων για την λήψη αποφάσεων, προτού ξεκινήσει να αναζητά τον πατέρα του. Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, είναι εδώ επίσης σαφές και το ότι ο δήμος και ο βασιλέας ή ο άναξ συμμετέχουν από κοινού αναφορικά με την διαδικασία της λήψης αποφάσεων, αν και ο βασιλιάς τελικά είναι αυτός που παίρνει την σχετική απόφαση.⁷⁶

Σε κάθε περίπτωση, είναι ενδεικτικό, πως στην κορυφή του οίκου και κατά προέκταση και στην κορυφή του όλου κοινωνικού οικοδομήματος εκείνης της περιόδου είναι ο λεγόμενος «βασιλεύς». Ο τελευταίος είναι άτομο που μέσα από μια ατραπό λαθών και επιτυχιών αντίστοιχα, είχε οδηγηθεί πλέον στην εκμάθηση

⁷⁵ Carlier, P. 2006. «Άναξ and βασιλεύς in the Homeric poems». Στο S. Deger-Jalkotzy and I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Edinburgh University Press, Edinburgh Leventis Studies 3: 101-110

⁷⁶ Raaflaub K., «Ομηρική Κοινωνία», στο I. Morris & B. Powell (eds.), *Εγχειρίδιο Ομηρικών Σπουδών*, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 2009, σελ. 768

μιας σειράς βασικών αρχών και μεθόδων, μέσω των οποίων είχε την δυνατότητα σε εκείνη την μεταβατική και ασταθή περίοδο να καθοδηγήσει τον οίκο και τα διάφορα μέλη του. Μια κεντρική παράμετρος που θα αποτελέσει μάλιστα βασική αξία, όχι μόνο στο πεδίο των οικονομικών λειτουργιών και σχέσεων που αναπτύσσονται στους κόλπους του οίκου, αλλά επίσης και ως προς το πλαίσιο των κοινωνικών αξιών, είναι το στοιχείο της αυτάρκειας, που αναφέρθηκε άλλωστε και πιο πάνω. Είναι ενδεικτικό, πως η αυτάρκεια άλλωστε, πρόκειται πλέον να αποτελέσει βασική επιδίωξη και βασική αξία για την ίδια την αριστοκρατία εκείνου του καιρού.⁷⁷

Επιπλέον, για να επιτύχει αυτό το μοντέλο μια επιτυχία που οδήγησε στην υιοθεσία του κατά την αρχαιότητα και στην ερμηνεία του στην εποχή μας (με αναφορά πρώτα απ' όλα στο Finley)⁷⁷ ως το βασικό κύτταρο που αργότερα, σε μια ευρύτερη κλίμακα, συνέβαλλε στην γέννηση της αρχαίας κλασικής πόλης - κράτους, που αντιπροσωπεύει μια πειθαρχημένη μορφή κοινωνικής συσσωμάτωση, θα έπρεπε πρώτα απ' όλα να είναι επίτευγμα της νέας ελίτ.

Της ελίτ εκείνης, με άλλα λόγια που είχε αναδειχθεί μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος. Μιας ελίτ παράλληλα, η οποία ανέπτυξε έτσι την δύναμή της ώστε να εξαπλωθεί και η επιρροή της στη συνέχεια στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις λόγω της τάσης κυριαρχίας που είχε αναφορικά με διάφορα πεδία και τομείς η αριστοκρατία απέναντι στους κοινούς ανθρώπους διαχρονικά και στον ελληνικό χώρο, αλλά και σε άλλες κοινωνίες του αρχαίου κόσμου.⁷⁸

Σε αυτό το σημείο συγχρόνως, είναι ενδεικτικό, πως η λειτουργία του ομηρικού, όπως αντιλαμβανόμαστε μέσα από τα ομηρικά έπη, δεν έπαυε να είναι συνδεδεμένη και με την ανάπτυξη μιας σειράς σχέσεων και αλληλεπιδράσεων σε κοινωνικό επίπεδο. είναι κεντρομόλο, με τα πιο περιθωριακά μέλη να αναζητούν το σεβασμό του πατριάρχη και των γιων του. Σε πολλά αποσπάσματα, έχουμε

⁷⁷ Quiller B., «The Dynamics of the Homeric Society», in SO, LVI (1981), p. 109-155.

⁷⁸ Halstead P., «Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece», in Rural History I (1990), p. 147-164

παρατηρήσει ότι η φύση αναφορικά με αυτήν τη σχέση μεταξύ ενός περιθωριακού χαρακτήρα και του κεντρικού πυρήνα του οίκου του είναι ζωτικό στοιχείο ως προς την ταυτότητα του πρώτου⁷⁹.

Ενώ κάποιος μπορεί να αντιταχθεί ότι αυτή η απεικόνιση περί τέτοιων αλληλεπιδράσεων και στενών σχέσεων είναι περισσότερο κάτι σαν αριστοκρατική προπαγάνδα, μια πρόσφατη ανθρωπολογική έρευνα απέδειξε ότι αυτό το είδος αυτοπροσδιορισμού σε σχέση με μια κεντρική κοινωνική, πολιτική και οικονομική αρχή έχει παρατηρηθεί ήδη και από τα βάθη ακόμα της αρχαιότητας σε ολόκληρη την Ευρασιατική ιστορία⁸⁰.

Το απροσδόκητο συμπέρασμα σε αυτό είναι ότι κάθε προσπάθεια να να συσχετιστεί κάποιος εν γένει με μια οποιαδήποτε άλλη αρχή εκτός από εκείνη του αρχηγού του οίκου, είναι αποδεκτή μόνο εάν δεν θεωρείται ότι είναι εις βάρος του. Και, όπως θα περίμενε κανείς, αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις γυναικείς προσωπικότητες, που έχουν κάποια εξουσία επίσης στα πλαίσια των ομηρικών οίκων, όπως είναι οι σύζυγοι και οι μητέρες. Έτσι, για παράδειγμα, η χρήση του τόξου του Τεύκρου μες στην Ιλιάδα είναι κάτι το πολύ καλό και αποδεκτό, όσο είναι σε λειτουργία εκ μέρους των ανθρώπων του πατέρα του, με άλλα λόγια, εκ μέρους μελών του οίκου του οποίου ηγείται ο πατέρας του, για την ακρίβεια. Αλλά όταν υφίσταται ακόμα και η λιγότερη υποψία σχετικά με τη συμπεριφορά του, το γεγονός ότι η μητέρα του έχει καταγωγή από την Τροία, είναι καταστροφικός παράγοντας γι αυτόν.⁸¹

Και, με παρόμοιο τρόπο, ο Φοίνικας ενεργεί για λογαριασμό της μητέρας του για ένα τόσο μικρό και ασήμαντο ζήτημα, καθώς η παλλακίδα οδηγεί σε αποστείρωση και τελικά σε δική του μετανάστευση από την πατρίδα του. Η κεντρομόλος φύση του οίκου μπορεί να είναι βαρύ φορτίο εκείνοι που δεν θέλουν ή δεν μπορούν να δεσμεύσουν την απόλυτη πίστη τους.⁸²

⁷⁹ Στο ίδιο, σ.σ. 147-164

⁸⁰ King, D.E. and L. Stone. (2010). "Lineal Masculinity: Gendered Memory within Patriliney." *American Ethnologist* 37.2: 323-36

⁸¹ Graziosi B., & Haubold J., *Homer: The Resonance of Epic*, Duckworth, London, 2005, σελ. 55

⁸² Στο ίδιο, σελ. 58

Εν γένει, ως προς την περίπτωση εκείνων των ατόμων που φαίνεται να έχουν έναν πιο περιφερειακό ρόλο στα πλαίσια της οργάνωσης και δομής του ομηρικού οίκου, είναι ενδεικτικό το ότι η θέση τους, όπως επίσης και η εξελικτική τους πορεία γενικότερα, μάλλον πιο πολύ έχει έναν στατικό χαρακτήρα. Αυτό το στοιχείο εδώ συγχρόνως άλλωστε, φαίνεται να συνδυάζεται και με το ότι οι ίδιοι δεν παύουν να αγωνίζονται για την άνοδό τους και για ένα είδος εξέλιξης στα πλαίσια του εκάστοτε οίκου. Υπό αυτό το πρίσμα εδώ, επί παραδείγματι, δεν είναι τυχαίο το ότι ο Φοίνικας, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την Ιλιάδα, επιθυμεί να κληρονομήσει μια μέρα ο Αχιλλέας τον τίτλο που έχει ο πατέρας του ως προς τον δικό τους οίκο, αν και από την άλλη μεριά, δεν παύει να θεωρεί πως και στην θέση που βρίσκεται αυτή την στιγμή δεν είναι άσχημα.⁸³

Από την άλλη αντιστοίχως, μπορεί να διαπιστώσει κάποιος εδώ και το ότι, για παράδειγμα, ο Οδυσσέας κάποια στιγμή επισημαίνει στον βοσκό Εύμαιο, ο οποίος για πάρα πολλά χρόνια άλλωστε είχε υπάρξει στενός σύντροφος, βοηθός και προστάτης του Τηλεμάχου, ενώ εκείνος έλειπε από την Ιθάκη, πως θα τον εντάξει επίσης μες στον οίκο του και πως με αυτό τον τρόπο ο Εύμαιος επίσης θα μπορεί να απολαμβάνει κάποια προνόμια. Με άλλα λόγια, είναι σαφές μεν από τη μια μεριά, ότι όντως στα πλαίσια του ομηρικού οίκου υπήρχε ενίοτε ένα είδος κοινωνικής κινητικότητας. Εντούτοις όμως, αυτό το φαινόμενο μάλλον δεν πρέπει να ήταν πολύ συχνό. Ο ομηρικός οίκος δηλαδή κατά κύριο λόγο, από κοινωνική άποψη είχε έναν μάλλον στατικό χαρακτήρα.⁸⁴

Είναι επίσης αλήθεια ότι οι κεντρικές σχέσεις μπορούν να φωτίσουν το πατριαρχικό κέντρο του οίκου. Ένα ισχυρό παράδειγμα αυτού είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ του Οδυσσέα ως μεταμφιεσμένου ζητιάνου και του Ευμαίου. Ο Εύμαιος είναι ένα άτομο που ζει στο πλέον εξωτερικό τμήμα του Οίκου του Οδυσσέα. Ωστόσο, είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι χάρις στον Εύμαιο, όπως

⁸³ Είναι ενδεικτικά τα λόγια που απευθύνει άλλωστε εδώ ο Φοίνικας προς τον Αχιλλέα, καθώς του λέει ενδεικτικά τα εξής λόγια: «ἐς Πηλῆα ἄναχθ' ὃ δέ με πρόφρων ὑπέδεκτο, καί μ' ἐφίλησ' ὥς εἴτε πατήρ ὄν παῖδα φιλήσῃ μοῦνον τηλύγετον πολλοῖσιν ἐπὶ κτεάτεσσιν, καί μ' ἄφνειον ἔθηκε, πολὺν δέ μοι ὥπασε λαόν· ναῖον δ' ἐσχατιὴν Φθίης Δολόπεσσιν ἀνάσσω», στο Ιλιάδα, Ι Ραψωδία, στίχοι 480 - 484

⁸⁴ Lang A., *The World of Homer*, Bibliotech Press, London – New York, 2020, σελ. 201

και μέσω της Πηνελόπης ή του Τηλέμαχου, είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε τη διαφορά μεταξύ του Οδυσσέα που περιπλανιέται στα σπίτια άλλων ανθρώπων και του Οδυσσέα που είναι κεντρικός βασιλικός («αρχηγός») στην Ιθάκη και πατριάρχης στο δικό του οίκο. Ο Εύμαιος μας δείχνει τι είναι στην πραγματικότητα ο Οδυσσέας. Τί είναι αυτό, το οποίο έχει χάσει και αυτό που έχει να ξανακερδίσει, καθώς επιστρέφει στην πατρίδα του Ιθάκη, μετά από 20 χρόνια.⁸⁵

Εικόνα 3: Σκηνή με τον Αχιλλέα να επιδένει τραύμα του Πάτροκλου μετά από μάχη, σκηνή από ερυθρόμορφη κύλικα του 500 π. Χ.

Και στην Ιλιάδα, ο Φοίνιξ, αν και ο ίδιος αναπαριστά ψευδώς την κατάσταση για ρητορικούς λόγους, είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει την αυτοβιογραφία του για να παρουσιάσει την κατάσταση του Αχιλλέα, ως κληρονόμου του τοπικού οίκου στην Φθία, μέσα από μια νέα οπτική. Ενώ είναι αμφισβητήσιμο εάν ο Αχιλλέας είναι ιδιαίτερα επηρεασμένος από αυτήν τη ρητορική του Φοίνικα, αναφορικά με

⁸⁵ Fenik B., *Studies in the Odyssey*, Steiner, Wiesbaden, 1974, σελ. 47

τις δικές του προσωπικές σκέψεις και αναφορικά με τον έλεγχο του θυμικού του, ο ποιητής δεν παρουσιάζει το Φοίνικα να εκφωνεί τη μακρύτερη ομιλία μέσα στο ποίημα της Ιλιάδας χωρίς λόγο.⁸⁶

Όσον αφορά τα γυναικεία μέλη του οίκου, από την άλλη μεριά, εδώ έχουμε να κάνουμε με τις συζύγους, με τις θυγατέρες, αλλά και με τις παλλακίδες. Βέβαια, η γυναίκα στα πλαίσια του ομηρικού οίκου παράλληλα, κάθε άλλο παρά είναι ανεξάρτητη και δρα πάντα υπό την εξουσία και τις εντολές του αρχηγού του οίκου, στοιχείο εξάλλου που μπορούμε να θεωρήσουμε απόλυτα ενδεικτικό, ως προς τον πατριαρχικό χαρακτήρα του θεσμού. Για μια γυναίκα εξουσιαστής είναι φυσικά ο ίδιος ο πατέρας της, ενώ αν αυτός πεθάνει, εξουσιαστής γίνεται ο άνδρας της, εφόσον η γυναίκα όμως είναι παντρεμένη. Αν είναι άγαμη, εξουσιαστής της αντίστοιχα είναι ο νέος αρχηγός του συγκεκριμένου οίκου και ο οποίος είναι κληρονόμος ουσιαστικά του πατέρα της.⁸⁷

Από τη στιγμή επίσης που μια γυναίκα γίνει χήρα, έχει δυο επιλογές. Η μια, πιο συγκεκριμένα, είναι το να γίνει υπεξούσια του κληρονόμου του άνδρα της που είναι και νέος αρχηγός του οίκου (συνήθως πρόκειται για κάποιον γιο της). Αυτό σημαίνει εξάλλου σε αυτήν την περίπτωση επίσης και το ότι παραμένει στον συζυγικό οίκο. Η δεύτερη επιλογή της είναι το να επιστρέψει στον οίκο του πατέρα της ή αντίστοιχα των δικών του κληρονόμων (συνήθως δηλαδή των αδερφών της). Μάλιστα ένα κατ' εξαίρεσης δικαίωμα της γυναίκας στα πλαίσια της ομηρικής κοινωνίας είναι το να επιλέξει τον οίκο είτε του άνδρα της, είτε του πατέρα της. Πρόκειται μάλιστα, για κάτι που θα αναγνωριστεί αργότερα ως δικαίωμα και για τις γυναίκες της κλασικής Αθήνας.⁸⁸

Μερικές φορές είναι ενδεικτικό, πως οι γυναίκες μπορεί να επιχειρήσουν εν μέρει να παρέμβουν σε ζητήματα που απασχολούν τους συζύγους τους και που είναι

⁸⁶ Schein S.L., *The mortal hero: an introduction to Homer's Iliad*, University of California Press, Berkeley, 1984, σελ. 265

⁸⁷ Κόλλια Ελ., *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 248

⁸⁸ King, D.E. and L. Stone. (2010). "Lineal Masculinity: Gendered Memory within Patriliney." *American Ethnologist* 37.2: 323-36

συνδεδεμένα ειδικότερα με το ζήτημα της διαχείρισης του οίκου. Εντούτοις όμως, είναι χαρακτηριστικό, πως συνήθως αυτές οι προσπάθειές τους κάθε άλλο παρά τελεσφορούν και από την άλλη μεριά, παρατηρούμε συγχρόνως το ότι ο κύριος ρόλος τους έχει να κάνει με τις οικιακές εργασίες. Για παράδειγμα, θα δούμε, πως στην Οδύσσεια, όταν ο Οδυσσέας φτάσει ναυαγός στο νησί του Αλκίνοου, η σύζυγος του τελευταίου Αρήτη εν μέρει θα επιχειρήσει να σφετεριστεί μέρος της εξουσίας του αρχηγού του οίκου, με άλλα λόγια, του βασιλιά των Φαιάκων, Αυτό φαίνεται από την πρωτοβουλία της, για παράδειγμα, να κάνει αυτή ερωτήσεις στον Οδυσσέα αναφορικά με την περιπέτειά του, την καταγωγή του κλπ. Στο τέλος όμως, κατά την αναχώρηση πλέον του Οδυσσέα, ένας από τους γέροντες, θα της καταστήσει σαφές με εύσχημο τρόπο το ολίσθημά της, επαναφέροντάς την στην τάξη.⁸⁹

Ως προς το ζήτημα των παλλακίδων, από την άλλη μεριά, θα ήταν δυνατόν να τονίσουμε, πως το καθεστώς που διέπει την περίπτωσή τους, δεν φαίνεται να είναι πολύ ξεκάθαρο με βάση τα ομηρικά έπη. Φαίνεται πάντως, πως οι παλλακίδες μάλλον νοούνταν επίσης και αυτές ως σύζυγοι και τουλάχιστον στην περίπτωση του οίκου του Πριάμου στην Τροία μπορούμε να αντιληφθούμε το ότι αυτές ζούσαν επίσης στα βασιλικά ανάκτορα, όντας ενταγμένες στον τοπικό βασιλικό οίκο. Αυτό πάντως δεν φαίνεται να σήμαινε το ότι οι σχέσεις με την νόμιμη σύζυγο ήταν πάντα ομαλές και καλές, με βάση κυρίως το ότι η παλλακίδα μπορεί να επηρέαζε μερικές φορές ερωτικά τον σύζυγο.⁹⁰

Ως προς τα γνήσια τέκνα αντίστοιχα εντός του ομηρικού οίκου, είναι ενδεικτικό, πως τα άρρενα μέλη είναι οι υιοί που μάλιστα διακρίνονται από τον γενικό όρο παις. Ο τελευταίος άλλωστε, είναι ενδεικτικό, πως χαρακτήριζε αδιακρίτως τους γιους και τις κόρες. Όσο καιρό ο γιος είναι ανήλικος είναι υπό την εξουσία του πατέρα του και αρχηγού του οίκου, ενώ όταν ενηλικιωθεί έχει την δυνατότητα της ανεξαρτητοποίησης που σημαίνει ακόμα και την δυνατότητα να δημιουργήσει τον δικό του οίκο. Φυσικά και πάλι, όντας ενήλικας, εντός του οίκου του πατέρα του,

⁸⁹ Ομήρου Οδύσσεια, ζ ραψωδία, στίχος 311: «βάλλειν ήμετέρης, ἵνα νόστιμον ἦμαρ ἴδῃαι»

⁹⁰ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνων, Αθήνα, 1997, σελ. 255

έχει μια σειρά από σημαντικά δικαιώματα, όπως και υποχρεώσεις, εκ των οποίων φυσικά η πλέον σημαντική ήταν εκείνη της συνέχισης του οίκου του πατέρα του. Με άλλα λόγια, δεν παύει στην πορεία να είναι φορέας της ίδιας της πατρικής εξουσίας.⁹¹

Μια άλλη κατηγορία μελών εντός των ομηρικών οίκων, την ίδια στιγμή, είναι και αυτή των νόθων παιδιών. Τα νόθα τέκνα είναι δεδομένο μάλιστα πως μπορούν να συμμετάσχουν σε ένα ομηρικό οίκο και η συμμετοχή αυτή εξάλλου, οφείλεται σε δυο παράγοντες. Ο ένας είναι το ότι και αυτά τα άτομα δεν παύουν να έχουν συγγενικούς δεσμούς με τον αρχηγό του οίκου και ο άλλος είναι το ότι πολύ απλά ακόμα καν δεν είχε θεσμοθετηθεί ο γάμος. Η θεσμοθέτησή του σε εποχή μεταγενέστερη εκείνης των ομηρικών επών άλλωστε, είχε ως αποτέλεσμα οι προϋποθέσεις εγκυρότητάς του, όπως και της νομιμότητας των τέκνων που προέκυπα από αυτόν να ρυθμιστούν με βάση συγκεκριμένους νομικούς κανόνες.⁹²

Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι αλήθεια, πως η κατάσταση των νόθων παιδιών στα πλαίσια των ομηρικών οίκων μάλλον ήταν αρκετά ασαφής. Εντός της Ιλιάδας μπορούμε να παρατηρήσουμε, πως ο Όμηρος προβαίνει στην αναφορά διαφόρων νέων ανδρών, οι οποίοι ήταν νόθοι γιοι του Πριάμου. Ενδεικτική είναι, επί παραδείγματι, η σχετική αναφορά στους Πολύδωρο και Λυκάονα, οι οποίοι ήταν γιοι της Λαοθόης, κόρης του βασιλιά των Λελέγων.⁹³

Ως προς την περίπτωση των δούλων αντίστοιχα, μπορεί να παρατηρήσει κάποιος, πως στα πλαίσια του ομηρικού οίκου, η δουλεία είναι συνδεδεμένη με ένα καθεστώς, το οποίο εν πολλοίς δεν είχε σχέση πλέον με τον κόσμο της μυκηναϊκής εποχής. Στην Ιλιάδα, οι σκλάβοι είναι κυρίως γυναίκες που θεωρούνται λεία του πολέμου, ενώ οι άντρες είτε ανταλλάσσονταν με λύτρα, είτε σκοτώνονταν στο πεδίο της μάχης. Στην Οδύσσεια, οι σκλάβοι φαίνεται επίσης να είναι ως επί το

⁹¹ Lang A., *The World of Homer*, Bibliotech Press, London – New York, 2020, σελ. 210

⁹² King, D.E. and L. Stone. (2010). "Lineal Masculinity: Gendered Memory within Patriliney." *American Ethnologist* 37.2: 323-36

⁹³ Mosse Cl., (1981). *Le femme dans la societe homerique. Klio*, V. 63(1): 165

πλείστον γυναίκες. Αυτοί οι σκλάβοι ήταν υπηρέτες και μερικές φορές παλλακίδες.⁹⁴

Είναι πολύ χαρακτηριστικά ορισμένα αποσπάσματα μέσα από την Οδύσσεια στο πλαίσιο των οποίων μπορούμε να δούμε, πως πολλές από τις σκλάβες του οίκου του Οδυσσέα, τελικά πλαγιάζουν με τους μνηστήρες της Πηνελόπης. Αντίστοιχα, σε άλλο σημείο βλέπουμε την δούλα Ευρύκλεια να συμβουλεύει αυτές τις νέες δούλες Για παράδειγμα, διαβάζουμε στη ραψωδία υ, στους στίχους 6 με 8 τα ακόλουθα: «ταὶ δ' ἐκ μεγάροιο γυναῖκες ἦϊσαν, αἱ μνηστῆρσιν ἐμισγέσκοντο πάρος περ, ἀλλήλησι γέλω τε καὶ εὐφροσύνην παρέχουσαι».93 Και αντίστοιχα, στην ραψωδία χ στους στίχους 423 – 425 διαβάζουμε: «εἰριά τε ξαίνειν καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι: τῶν δώδεκα πᾶσαι ἀναιδείης ἐπέβησαν, «Για τούτα, γιε μου, που με ρώτησες θα πω την πάσα αλήθεια: Ἐχεις πενήντα στο παλάτι σου γυναίκες ὅλες ὅλες σκλάβες' αυτές δουλειές τις μάθαμε σιγά σιγά να κάνουν, να ξαίνουν το μαλλί κι υπόμονα να στρέγουν τη σκλαβιά τους. Μα οι δώδεκα από τούτες, πέφτοντας σε αδιαντροπιά μεγάλη, οὐτ' ἐμὲ τίουσai οὐτ' αὐτὴν Πηνελόπειαν».95

Φυσικά από την άλλη μεριά, αυτό δεν σήμαινε και το ότι δεν υπάρχουν στα πλαίσια του ομηρικού οίκου και αρκετοί ἄρρενες δούλοι. Το πλέον ενδεικτικό παράδειγμα, σκλάβου που φαίνεται εξἄλλου ταυτόχρονα εν πολλοίς τελικά να εισέρχεται ακόμα και εντός του ίδιου του οίκου του Οδυσσέα, είναι ο χοιροτρόφος Εὐμαιος. Βέβαια, ασχέτως του ότι εν γένει δεν παύει και ο Οδυσσέας και τα άλλα μέλη του οίκου του γενικά να του δείχνουν σεβασμό, εντούτοις όμως από την άλλη μεριά η θέση του δεν παύει να αποτελεί πηγή ενός είδους ντροπής και σαφούς κατωτερότητας σε κοινωνικό επίπεδο. Δεν είναι τυχαία τα ὅσα επισημαίνει ο Εὐμαιος από την μεριά του, όταν τονίζει ενδεικτικά, πως ο Ζεὺς ὅταν κάποιος ἄνθρωπος γίνεται δούλος, του παίρνει την μισή του αξιοπρέπεια. Ο στόχος αυτός, πιο συγκεκριμένα ἔχει ως εξής: «ἤμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς ἄνερος, εὗτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἦμαρ ἔλῃσιν»94

⁹⁴ Wiedemann T., Greek and Roman Slavery, Routledge, London, 1989, σελ. 182

⁹⁵ Ομήρου Οδύσσεια, χ ραψωδία, στίχοι 423 – 425

Μια ιδιαίτερη παράμετρος, εν τω μεταξύ που μπορεί να αναδειχθεί μερικές φορές στα πλαίσια του ε λόγω θεσμού, είναι το ότι κάποια άτομα που μπορεί να είναι προσωπικοί φίλοι και έμπιστοι του αρχηγού του *οἴκου*, ορίζονται από τον τελευταίο, ως προστάτες και υπεύθυνοι του οίκου του. Για παράδειγμα, στα πλαίσια της Οδύσσειας, πληροφορούμαστε το ότι ο Οδυσσέας, φεύγοντας για την Τροία είχε ορίσει ως προστάτη και υπεύθυνο του *οἴκου* του, τον αδερφικό του φίλο Μέντορα⁹⁶. Εδώ βέβαια, είναι αλήθεια το ότι οι σχετικές πληροφορίες δεν είναι πολύ ακριβείς, αλλά ο Μέντωρ φαίνεται, πως είχε υπάρξει κάτι σαν εκπαόρσωπος του Οδυσσέα, χωρίς όμως, την ίδια στιγμή, να ασκεί πλήρως την εξουσία που είχε ο βασιλιάς της Ιθάκης.

Και ο ίδιος ο Μέντωρ δεν έπαυε, προφανώς, να είναι ένα εκλεκτό μέλος της τοπικής κοινωνίας της Ιθάκης. Η σχέση που τον συνέδεε με τον Οδυσσέα ήταν ιδιότυπη. Ο Μέντωρ, στη συγκεκριμένη περίπτωση, μάλλον είχε τη διαχείριση της βασιλικής περιουσίας, όπως επίσης και την υποχρέωση να συμπαρίσταται στη βασιλική οικογένεια και το γέρο Λαέρτη (τον πατέρα του Οδυσσέα). Αυτό όμως, δεν σήμαινε, πως ασκούσε, κατά την διάρκεια της απουσίας του Οδυσσέα, εξουσία επί των ίδιων των μελών της βασιλικής οικογένειας, με άλλα λόγια, επί της Πηνελόπης και του Τηλέμαχου, το καθεστώς των οποίων, από την άλλη αντιστοίχως, παρέμενε μάλλον ασαφές σε τέτοιες περιπτώσεις.⁹⁷

Και πάλι ωστόσο μια τέτοια σχετική αναφορά, στα πλαίσια της οποίας συγχρόνως, μπορούμε να διαπιστώσουμε το ότι ο Μέντωρ κατονομάζεται «ποιμὴν λαῶν»,⁹⁸ είναι αμφισβητούμενη, αναφρικά με την ιστορικότητα της. Κι αυτό, επειδή μια τέτοια πρακτική δεν ήταν συνήθης στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, αν λάβει υπόψη του κάποιος τα όσα συνηθίζονταν σε ανάλογες περιπτώσεις διαχρονικά. Εξάλλου, με βάση και μεταγενέστερες πηγές και οι οποίες χρονολογούνται από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και μετά, οι νομικές διατάξεις όριζαν, πως ο άρρεν αρχηγός ενός οίκου δε τέτοιες περιπτώσεις εκπροσωπούσαν από τον

⁹⁶ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνων, Αθήνα, 1997, σελ. 245

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 245

⁹⁸

πληδιέστερο άρρενα συγγενή του ή ελλείψει αυτού, από κάποιο τρίτο, μη συγγενικό του πρόσωπο.⁹⁹

Στα πλαίσια μάλιστα της δ ραψωδίας της *Οδύσσειας* και συγκεκριμένα στους στίχους 737-741,¹⁰⁰ είναι χαρακτηριστικό, πως ενώ ο Τηλέμαχος εγκαταλείπει την Ιθάκη προς αναζήτηση του πατέρα του, η Πηνελόπη ειδοποιεί τον γέρο Λαέρτη αναφορικά με το ταξίδι αυτό του εγγονού του. Αυτό γίνεται, ώστε και ο Λαέρτης να είναι ενήμερος σχετικά με τους πιθανούς κινδύνους που μπορεί να αντιμετωπίσει ο Τηλέμαχος, στοιχείο που είναι ενδεικτικό, ως προς το ότι ο πατέρας του Οδυσσέα, ακόμα κι αν πλέον δεν έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, ως προς την λήψη πολιτικών αποφάσεων εντός του συγκεκριμένου οίκου, δεν παύει να θεωρείται πρόσωπο ακμαίο βιολογικά και πνευματικά. Αυτό θα σήμαινε πως κάλλιστα και αυτός θα μπορούσε να οριστεί αρχηγός του οίκου κατά την διάρκεια της απουσίας του Οδυσσέα. Επμένως, η αναφορά στην ανάθεση της επιμέλεια του οίκου από τον Μέντορα, ίσως είχε αποτελέσει μια μορφή ποιητικής οικονομίας εκ μέρους του Ομήρου.¹⁰¹

Συμπεράσματα

Υπό το βάρος λοιπόν όλων των παραπάνω επισημάνσεων και στοιχείων, είναι δυνατόν να λεχθεί καταρχάς, ως συμπέρασμα, το ότι στα πλαίσια των δυο επών, της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, ο Όμηρος αναδεικνύει στην ουσία ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο, στα πλαίσια του οποίου περιλαμβάνονται γνωρίσματα που προέρχονται από δυο διαφορετικές εποχές: από την μυκηναϊκή περίοδο και επίσης και από την Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή περίπου. Ίσως αυτό το στοιχείο άλλωστε, την ίδια στιγμή, να συμβάλει και στην

⁹⁹ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνων, Αθήνα, 1997, σελ. 247

¹⁰⁰ Ομήρου *Οδύσεια*, δ' ραψωδία, στ. 737-741: «καί μοι κῆπον ἔχει πολυδένδρεον, ὅφρα τάχιστα Λαέρτη τάδε πάντα παρεζόμενος καταλέξῃ, εἰ δὴ πού τινα κείνος ἐνὶ φρεσὶ μῆτιν ὑφῆνας ἐξελθὼν λαοῖσιν ὀδύρεται, οἳ μεμάασιν ὄν καὶ Ὀδυσσεύς φθῖσαι γόνον ἀντιθέοιο», ή με άλλα λόγια: «και το πολύδεντρο μου γνοιάζεται περιβόλι, στο Λαέρτη να τρέξει κι όλα αυτά πως έγιναν να του ιστορήσει, δίπλα καθούμενος. Βουλή στα φρένα του μπορεί να κλώσει εκείνος, να βγει να προσκλαφτεί στη μάζωξη σε αυτούς που το δικό του και του Οδυσσέα του ισόθεου θέλησαν το σπέρμα να αφανίσουν».

¹⁰¹ Ελ. Κόλλια, *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνων, Αθήνα, 1997, σελ. 247

ανάδυση ορισμένων δυσκολιών ως προς την προσπάθεια του να διαχωρίσουμε τα συγκεκριμένα πολιτισμικά, κοινωνικοπολιτικά ή οικονομικά στοιχεία που ανήκουν σε καθεμιά εξ αυτών των περιόδων.

Πέραν τούτου όμως, είναι χαρακτηριστικό, πως εντός των δυο μεγάλων ομηρικών επών, μεταξύ άλλων, δεν παύει να αναδεικνύεται ταυτόχρονα και η έννοια περί «οίκου». Μια έννοια, η χρήση της οποίας μέσα στα ομηρικά κείμενα είναι συνδεδεμένη ταυτόχρονα με ένα σύνολο συγκεκριμένων σημασιών και θεσμικών λειτουργιών που αφορούν, κατά την γνώμη μας, τόσο τον κόσμο και την κοινωνία της εποχής των μυκηναϊκών ανακτόρων και ηρώων, όσο επίσης και την εποχή του Ομήρου. Αυτές οι λειτουργίες εξάλλου, είναι ενδεικτικό εδώ, πως επρόκειτο να ορίσουν και ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πραγματικοτήτων για τις κοινωνίες εκείνων των αιώνων και χιλιετιών. Μια κεντρική παράμετρος σε κάθε περίπτωση, ως προς τις σχετικές μας αναλύσεις, υπήρξε στο πλαίσιο της εργασίας, η διερεύνηση της εννοιας περί «οίκου», όπως παρατίθεται μέσα από την Ιλιάδα, αλλά και την Οδύσσεια.

Η ανάλυση αυτής της έννοιας, όπως παρατίθεται εντός των δυο ομηρικών επών, πραγματικοτήτων, οι οποίες καταρχάς αφορούσαν συγκεκριμένα μοτίβα και μοντέλα κοινωνικής, όπως επίσης και πολιτικής οργάνωσης. Υπό αυτό το πρίσμα, για παράδειγμα, όπως άλλωστε φάνηκε και όλα όσα αναφέρθηκαν και πιο πάνω, είναι χαρακτηριστικό, πως μέσα από τον θεσμό του οίκου, είναι χαρακτηριστικό, πως αναδεικνύεται η περίπτωση ενός τύπου τοπικής κοινωνίας, όπου δεν έπαυαν να ισχύουν εθιμικοί κανόνες δικαίου. Στα πλαίσια αυτών των κοινωνιών δεν έπαυαν φυσικά ενίοτε να υφίστανται εξάλλου και κάποιες συγκρούσεις. Οι τελευταίες μπορεί να υφίσταντο είτε μεταξύ μεμονωμένων ατόμων είτε από την άλλη μεριά, ανάμεσα σε ολόκληρες ομάδες. Στα πλαίσια λειτουργίας του οίκου συχνά ακόμα είναι δυνατόν να αντιληφθούμε και το πλαίσιο της ριζικής διαφοροποίησης ανάμεσα στην ανώτερη τάξη των αριστοκρατών και τον απλό λαό από την άλλη μεριά.

Σε ότι αφορά την λειτουργία του οίκου, με βάση και τα όσα μπορεί να διαπιστώσει κάποιος στα πλαίσια των δυο ομηρικών επών, της Ιλιάδας και της Οδύσσειας, με

άλλα λόγια, είναι σαφές, την ίδια στιγμή, πως εδώ έχουμε να κάνουμε και με μια βασική οικονομική μονάδα, η οποία θα κάνει την εμφάνισή της ειδικότερα πάντως μετά την μυκηναϊκή περίοδο. Η ανάπτυξη του οίκου δηλαδή, σημειώνεται ειδικότερα κατά την διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου και εν γένει στην διάρκεια των λεγόμενων Σκοτεινών Αιώνων που θα ακολουθήσουν μετά από την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων και βασιλείων.

Το ιδεώδες της εποχής ήταν η αυτάρκεια του οίκου. Ο οίκος, στο βαθμό που ήταν δυνατό, έπρεπε να είναι σε θέση να παράγει ότι χρειαζόταν για την ύπαρξή του. Για το σκοπό αυτό επιδιωκόταν ο συνδυασμός γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων με ποικιλία καλλιεργειών και ζώων, ενώ τα μέλη του συμμετείχαν σε διάφορες ασχολίες. Όλες οι εργασίες μεταποίησης των πρώτων υλών που παρήγαν η γη και τα ζώα σε είδη διατροφής και ενδυμασίας καθώς και η κατασκευή ορισμένων εργαλείων, επίπλων ή σκευών, γίνονταν στο εσωτερικό του.¹⁰²

Στον καταμερισμό της εργασίας υπήρχε σίγουρα διάκριση ως προς το φύλο. Η ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι μεταφορές, οι κατασκευές και οι διάφορες επισκευές ήταν αρμοδιότητες των ανδρών. Οι γυναίκες εκτελούσαν όλο τον κύκλο της παρασκευής της τροφής καθώς και την παραγωγή των ενδυμάτων. Οικιακές δραστηριότητες όπως το γνέσιμο και η υφαντική μαρτυρούνται από την αποκάλυψη μεγάλου αριθμού υφαντικών βαρών και σφονδυλιών κατά τις ανασκαφές των οικισμών. Παρόλο που δεν έχουν διασωθεί υφάσματα, αυτά τα πήλινα ή καμιά φορά λίθινα αντικείμενα βοηθούν στην κατανόηση του τρόπου κατασκευής τους.¹⁰³

Από την άλλη μεριά, στα πλαίσια γενικότερα των σχετικών αναφορών μέσα από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια είναι αλήθεια, πως μπορεί κάποιος περισσότερο ή λιγότερο να αντιληφθεί την ύπαρξη διαφόρων σχετικών αναφορών στην έννοια περί οίκου. Αυτές όλες οι αναφορές, εκ των οποίων μάλιστα, οι περισσότερες είναι δυνατόν να εντοπιστούν στην περίπτωση της Οδύσσειας και όχι της Ιλιάδας, είναι ενδεικτικές, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ως προς το πλέγμα των οικονομικών,

¹⁰² <http://www.ime.gr/chronos/03/gr/economy/agrotikiparagogi/210oikos.html>

¹⁰³ <http://www.ime.gr/chronos/03/gr/economy/agrotikiparagogi/210oikos.html>

παραγωγικών, αλλά και των κοινωνικών πραγματικοτήτων μιας περιόδου, η οποία γενικότερα μπορεί να θεωρηθεί πως αποτέλεσε το μεταίχμιο και την μεταβατική φάση μεταξύ δυο άλλων κόσμων και κοινωνιών.

Ο οίκος, με άλλα λόγια, όπως περιγράφεται μες στα ομηρικά έπη συνιστά περισσότερο, θα λέγαμε, την περίπτωση ενός θεσμού που παράλληλα είχε αποτελέσει και ένα είδος μετάβασης από την μυκηναϊκή Ελλάδα σε εκείνη την αρχαϊκή, αλλά και της κλασικής εποχής. Ήδη κατά την μυκηναϊκή εποχή μπορούμε να θεωρήσουμε άλλωστε, πως εν μέρει, δεν έπαυαν να υφίστανται μέσα από την περίπτωση των διαφόρων τοπικών βασιλείων και ανακτών, όπως επίσης και μέσω και των διαφόρων υποτελών αρχόντων τους, εκείνα τα στοιχεία πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης που διακρίνουν σε κάποιο βαθμό στην πορεία, και συγκεκριμένα κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες και την Γεωμετρική Εποχή, και τον θεσμό οίκου.

Όμως εδώ από την άλλη μεριά, φαίνεται πως με βάση και τις σχετικές ομηρικές περιγραφές δεν παύουν συγχρόνως να αναδεικνύονται και μια σειρά από στοιχεία (όπως το στοιχείο της σύνδεσης και των πολιτικών αλληλεξαρτήσεων του αρχηγού του οίκου με άλλα μέλη που είναι υποτελείς εντός του οίκου) εδώ δεν παύει να αναδεικνύεται και η σύνδεση με κάποια πολιτικά σχήματα που θα συναντήσουμε κατά την περίοδο της Αρχαϊκής εποχής. Πολιτικά σχήματα και συστήματα, για παράδειγμα, που ήταν συνδεδεμένα με την περίπτωση της ολιγαρχίας ή αντίστοιχα με την περίπτωση του πολιτεύματος των τυράννων (το οποίο μάλιστα κατά την Αρχαϊκή περίοδο θα γνωρίσει πολύ μεγάλη έκταση). Εδώ ταυτόχρονα όμως, μέσω του οίκου, θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί και το ότι ίσως εν μέρει να μπορεί κάποιος να «ανιχνεύσει» και ορισμένα στοιχεία και γνωρίσματα ως προς την πολιτική οργάνωσης που προέκυψε σε πολλές περιοχές του αρχαιοελληνικού κόσμου μέσα από το θεσμό της πόλεως – κράτους.

Κάτι τέτοιο, εν προκειμένω, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε, πως είχε εκφραστεί, για παράδειγμα, μέσα από την διάσταση περί τοπικότητας. Μια διάσταση δηλαδή που υφίσταται και στην περίπτωση του ομηρικού οίκου, αλλά και σε εκείνη της πόλης – κράτους. Και στις δυο περιπτώσεις αντιλαμβανόμαστε την παρουσία δυο

θεσμών, οι οποίοι από πολιτική άποψη φαίνεται, πως έχουν ισχύ πάντα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.

Αυτό το στοιχείο εδώ ταυτόχρονα όμως είναι συνδεδεμένο και με την διάσταση των οικονομικών λειτουργιών. Με άλλα λόγια, και η οικονομική επιρροή και δραστηριότητα του οίκου έχει κατά κύριο λόγο έναν τοπικό χαρακτήρα, μέσω του οποίου επίσης υφίσταται και αναδεικνύεται και ένα πλέγμα και τοπικών αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων. Πρόκειται μάλιστα για κάτι, το οποίο πρόκειται να αποτυπωθεί στην πορεία μέσα και από την λειτουργία της ίδιας της πόλης κράτους, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει, πως από την άλλη μεριά δεν είχε υπάρξει σαφέστατα και το στοιχείο των εμπορικών σχέσεων και επαφών και με άλλους οίκους ή αντίστοιχα κατά την κλασική εποχή με άλλες πόλεις – κράτη ή ακόμα και με κρατικές οντότητες πολύ πιο πέρα και έξω από τον ίδιο τον ελλαδικό χώρο.

Παράλληλα κάτι άλλο που φαίνεται να αναδύεται σε αυτό το σημείο, είναι και το ότι μέσα από την λειτουργία του οίκου σταδιακά αρχίζουν να αναπτύσσονται όλα εκείνα τα γνωρίσματα που έχουν σχέση με την διαδικασία της οργάνωσης μελλοντικά του θεσμού της πόλης – κράτους σε πολιτικό επίπεδο. Είναι γεγονός φυσικά, πως αυτά τα στοιχεία, σε ότι αφορά τον ομηρικό οίκο, έχουν έναν πολύ πιο τοπικό χαρακτήρα, ενώ επεκτείνονται αργότερα, ως προς την πόλη κράτος. Κάτι τέτοιο, επί παραδείγματι, είναι σχετικό με την ύπαρξη δικαιωμάτων για εκείνους που είναι κάτοχοι κλήρων γης, με άλλα λόγια, για εκείνα τα άτομα, τα οποία ανήκουν στους διάφορους οίκους. Αργότερα αντίστοιχα, με άλλα λόγια, από την αρχαϊκή περίοδο και έπειτα, είναι χαρακτηριστικό το ότι μια βασική παράμετρος, η οποία θα παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, ως προς την λειτουργία της πόλεως – κράτους, πρόκειται να είναι αυτή της υποχρέωσης κατοχής κλήρων γης, προκειμένου αντίστοιχα κάποιο άτομο να μπορεί να θεωρηθεί πως έχει την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη. Αυτό, με άλλα λόγια εξάλλου, είναι επίσης ενδεικτικό και ως προς το ότι η κατοχή γης ταυτόχρονα ήταν βασική προϋπόθεση και αναφορικά με την ύπαρξη πολιτικών δικαιωμάτων.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Adkins A.W.H., *The Greek Polis*, University of Chicago Press, Chicago – London, 1986

Αναστασίου, Γ., "Έπος" στο *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, Τόμος Α' - Αρχαϊκή και Κλασσική Περίοδος*, εκδόσεις Ε.Α.Π., Πάτρα, 2001

Αριστοτέλους Πολιτικά

Austin M.M., & Vidal – Naquet P, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Τ. Κουκουλιός, εκδόσεις Δαίδαλος, Αθήνα, 1998

Barringer J.M., *The Art of Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge University Press, Cambridge Massachusetts MA., 2015

Biscardi A, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετάφραση Παναγιώτης Δ. Δημάκης, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα, 1991

Βλάχος Γ., *Οι πολιτικές κοινωνίες στον Όμηρο*, πρόλογος Φάνης Ι. Κακριδής, μετάφραση Μάχη Αποστολοπούλου – Παϊζη, εκδόσεις Αθήνα, Αθήνα, 1985

Carpenter T.H., *Art and Myth in Ancient Greece*, Thames and Hudson, London, 1991

Castleden R., *The Myceneans*, Routledge, London and New York, 2005

Cavalli M.V., (2009). "The Homeric Aristocratic Oikos: A model of socio – economical aggregation", in GAIA. Revue interdisciplinaire sur la Grece ancienne, 12, σ.σ. 69 – 76

Davies J.K., "The Historiography of Archaic Greece", in *A Companion to Archaic Greece*, Kurt A. Raaflaub & Hans van Wees, Blackwell Publishing, London, 2009

Deger Salkotzy S., (1996). "On the negative aspects of the Mycenaean palace system" in E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi (eds.), *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di Miceonologia* (Roma – Napoli, 14 – 20 Ottobre, 1991), Roma 1996

Donlan W., (1989). “Homeric τέμενος and the land economy of the Dark Age”, in *MH XLVI*, p.p. 5 – 29

Drews R., *The end of the Bronze Age*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1993

Fenik B., *Studies in the Odyssey*, Steiner, Wiesbaden, 1974

Fields N., *Mycenean Citadels, c. 1350 – 1200 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2004

Finley M., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Β΄ τόμος, μετάφραση Καρδαμίτσα – Ψυχογιού Μίνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2008

Graziosi B., & Haubold J., *Homer: The Resonance of Epic*, Duckworth, London, 2005

Hansen W.F., *Handbook of Classical Mythology*, ABC – CLIO, Santa Barbara, California, 2004

Halstead P., «Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece», in *Rural History I* (1990), p. 147-164

Hodge S., *Ancient Greek Art*, Heinemann, New York, 2006

Jones N.F., *Ancient Greece: State and Society*, Pearson, London, 1996

Kelder J., *The Kingdom of Mycenae A great Kingdom in the late Bronze Age Aegean*, CDL Press, Bethesda MD, 2010

King, D.E. and L. Stone. (2010). “Lineal Masculinity: Gendered Memory within Patriliney.” *American Ethnologist* 37.2: 323-36

Κόλλια Ελ., *Οίκος και πόλις στα Ομηρικά έπη*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1997

Lang A., *The World of Homer*, Bibliotech Press, London – New York, 2020

Latacz J., *Troy and Homer: Towards a solution of an old mystery*, Oxford University Press, Oxford, 2004

- Lazaridis I., (2017). “Genetic Origins of the Minoans and Myceneans”, in *Nature*, 548(7666): 214 – 218
- Littauer M.A., & Crouwel L.J., (1996). “Robert Drews and the role pf Chariotry in Bronze Age Greece”. *Oxford Journal of Archeology*, 15(3): 297 – 305
- Littauer M.A., & Crouwel L.J., (1996). “Robert Drews and the role pf Chariotry in Bronze Age Greece”. *Oxford Journal of Archeology*, 15(3): 297 – 305
- Mosse Cl., (1981). Le femme dans la societe homerique. *Klio*, V. 63(1): 165
- Osborne, R., *Greece in the making, 1279 – 479 B.C.*, Routledge, London, 1996
- Ομήρου Ιλιάδα, μετάφραση Ιάκωβος Πολυλάς, στο http://www.mikrosapoplous.gr/iliada/BIBLIO_15_422_578.htm
- Ομήρου Οδύσσεια, μετάφραση Αργύρης Εφταλιώτης, στο <https://www.mikrosapoplous.gr/homer/odm14.htm>
- Ραμού – Χαψιάδη Α., *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική, - Πολιτειακή Εξέλιξη τις Αθήνας, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1982
- Schein S.L., *The mortal hero: an introduction to Homer’s Iliad*, University of California Press, Berkeley, 1984
- Schofield L., *The Myceneans*, Jean Paul Getty Museum, Los Angeles California, 2006
- Tartaron T.F., *Maritime Networks in the Mycenaean World*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2013
- Taylor W., *The Myceneans*, Thames and Hudson Limited, London, 1990
- Quiller B., «The Dynamics of the Homeric Society», in *SO*, LVI (1981), p. 109-155
- Wace A.J.B., *The Homeric House – A Companion to Homer*, London, Penguin Classics, 1962

Wardle K.A., & Wardle D., *Cities of Legend: The Mycenaean World*, Bristol Classical Press, London, 1997

<http://www.ime.gr/chronos/03/gr/economy/agrotikiparagogi/210oikos.html>